

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Історичний факультет

Кафедра історії України

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

до дипломної роботи

магістра

на тему: "Голокост на Волині і Поділлі: повсякденне життя та стратегії
виживання"

Виконав: студент

II курсу магістратури

денної форми навчання

напряму підготовки (спеціальності)

032 «історія та археологія»

Оболоник Данііл Валерійович

Керівник: к.і.н., доц..

Любавський Роман Геннадійович

Рецензент: к.і.н., доц.

Захарченко Євген Юрійович

Харків – 2024

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	8
1.1 Історіографія проблеми	8
1.2 Джерельна база	18
1.3 Методологія та методи дослідження	21
РОЗДІЛ 2. ГОЛОКОСТ У РІВНОМУ ТА КАМ'ЯНЕЦЬ- ПОДІЛЬСЬКОМУ	24
2.1 Формування Рівненського гетто	24
2.2 Повсякденне життя в Рівненському гетто	35
2.3 Стратегії виживання в Рівненському гетто	39
2.4 Передумови створення гетто та окупація Кам'янець- Подільського	43
2.5 Повсякденне життя в Кам'янець-Подільському гетто	49
2.6 Стратегії виживання у Кам'янець-Подільському гетто	54
2.7 Порівняння стратегій виживання	58
РОЗДІЛ 3. ГОЛОКОСТ У СУСПІЛЬНІЙ СВІДОМОСТІ ТА КОЛЕКТИВНІЙ ПАМ'ЯТІ В УКРАЇНІ	62
3.1 Меморіальні заходи та їх роль у збереженні історичної пам'яті	62
3.2 Вплив на єврейську спільноту	67

	3
3.3 Вплив Голокосту на суспільну свідомість і колективну пам'ять	70
3.4 Визнання та відшкодування	72
ВИСНОВКИ	80
СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	82
РЕЗЮМЕ	93

ВСТУП

Наукова актуальність проблеми полягає в тому, що вивчення Голокосту, як й інших проявів екстремального насильства під час Другої світової війни, в Україні дозволяє подолати радянські історіографічні штампи про винищення нацистами виключно «мирних радянських громадян», вписати вітчизняну історію у ширший європейський контекст.

Однією з найбільш визначних рис цього процесу на території України був так званий «Голокост від куль» — метод масового винищення євреїв шляхом розстрілів, вперше апробований саме на Волині та Поділлі. На відміну від Дистрикту Галичина, де практикувалися інші підходи до депортацій та знищення єврейського населення, у Волинському та Подільському регіонах німецькі окупаційні сили впровадили масові розстріли як основний засіб винищення.

Цей метод став своєрідним «польовим експериментом» для нацистів, перевіреним у різних містах і селах, таких як Острог, де було вчинено один із перших масових розстрілів єврейського населення на Волині та Україні. Організоване та системне знищення євреїв, яке в Острозі відбулося ще на початку окупації, започаткувало нову стратегію геноциду, яку нацисти згодом поширили на інші регіони, зокрема й на Київ, де трагедія Бабиного Яру стала одним із найбільш трагічних символів Голокосту.

Таким чином, Волинь і Поділля були своєрідним «полігоном» для нацистського режиму, де відпрацьовувалися методи, які пізніше перетворилися на машини систематичного знищення людей.

Розпад Радянського Союзу припинив мовчання, відкривши доступ до архівів та місць масових вбивств, що привернуло увагу західних вчених. У незалежній Україні проблеми щодо переосмислення Голокосту все більше стають центральними у дослідженні вчених. Наявність спеціалізованих центрів із вивчення Голокосту, спеціальних форумів та випусків періодичних видань свідчать на користь цього.

Суспільно-політична актуальність дослідження Голокосту полягає в тому, що просто зараз російська армія здійснює на українських землях геноцид. Російська пропаганда перенасичена тезами про фашизм в Україні, тому вивчення Голокосту сприяє розвінчуванню цих штампів. Окрім того постає проблема як під впливом сучасної україно-російської війни трансформуються практики комеморації щодо Голокосту та пам'яті про Другу світову війну в цілому. Голокост – це не лише про минуле, це й про сучасне. За висновками Зигмунта Баумана, уважне вивчення уроків Голокосту відкриває інше обличчя сучасної модерності. Він говорить, що Голокост не є відхиленням від розвитку сучасної цивілізації, він є її іншим виміром, результатом її розвитку¹. Таке відкриття є страшним для нас самих. Бо тоді ми розуміємо, що Голокост це не лише про «них», а й про «нас». Досвід Голокосту містить важливу інформацію про суспільство, членами якого ми є.

Об'єктом дослідження є Голокост в Україні

Предмет дослідження є створення та повсякденне життя у гетто, практики масових вбивства євреїв.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період з 1941 по 1944 р. Нижня хронологічна межа зумовлена початком військових дій на території УРСР та початком масових вбивств євреїв нацистами. Верхня хронологічна межа обмежується 1944 р., коли всі українські землі були звільнені від нациської окупації.

Територіальні межі дослідження охоплюють територію Волині та Поділля, зокрема Рівне та Кам'янець-Подільський. Вибір зумовлений тим, що саме у цих містах були здійснені перші практики «геноциду від куль» на території Східної Європи.

Мета дослідження полягає в тому, щоб проаналізувати практики масових вбивств, повсякденне життя євреїв у гетто.

Виділено такі **завдання** відповідно до поставленої мети:

¹ Бауман З. Модерність і Голокост /пер. з англ. Діса К. Київ: Дух і Літера, 2022. 344 с.

- Проаналізувати причини та особливості Голокосту у Східній Європі;
- Виявити особливості Голокосту на території УСРР;
- Дослідити факти масових вбивств;
- Проаналізувати практики повсякденного життя у гетто;
- Дослідити повстання у рівненському гетто;
- Проаналізувати практики меморіалізації Голокосту в сучасній Україні.

Наукова новизна дослідження полягає в тому що:

- Уточнено регіональні особливості проведення Голокосту у Рівному та Кам'янці-Подільському;
- Систематизовано факти повстання у гетто в м. Рівне.

Практичне значення дипломної роботи також полягає у створенні ґрунтовної бази для подальших досліджень та академічних дискусій. Вивчення специфічних аспектів Голокосту на Волині та Поділлі, зокрема повсякденності та стратегій виживання, допомагає поглибити розуміння локальних особливостей цього явища. Це може стати основою для порівняльних досліджень з іншими регіонами України та Європи, розкриваючи спільні риси та відмінності в досвіді тих, хто пережив цю трагедію. Крім того, робота може сприяти кращому розумінню того, як історичні події впливають на формування колективної пам'яті в регіонах. Розділ про пам'ять і увіковічення подій може бути використаний під час створення та вдосконалення меморіальних програм та проєктів, що підвищують рівень знань про Голокост серед сучасного суспільства.

Структура роботи складається з трьох розділів. Перший розділ присвячений історіографії, джерелам і методології дослідження. У цьому розділі аналізується наукова література, яка висвітлює події Голокосту загалом, розвиток і послідовність проведених історичних досліджень, а

також окремо на території Волині та Поділля. Окреслюється підхід дослідників до цього питання, порівнюються різні перспективи й інтерпретації. Окремо розглядаються джерела, включаючи архівні документи, свідчення очевидців, спогади, а також матеріали судових процесів. Також описується методологія, яка використовується для вивчення історичних подій, зокрема аналіз письмових та усних свідчень, студії пам'яті та міждисциплінарний підхід.

Другий розділ зосереджений на повсякденності та стратегіях виживання єврейського населення під час Голокосту в містах Рівне та Кам'янець-Подільський. У ньому досліджується, як євреї намагалися пристосуватися до умов окупації, які методи і засоби вони використовували для виживання та які форми спротиву застосовували. Аналізуються побутові умови, доступ до ресурсів, організація підпільних груп та способи отримання інформації про загрози. Особлива увага приділяється історіям окремих людей і родин, що відображають як стратегії виживання, так і трагедію загибелі.

Третій розділ присвячений пам'яті та увіковіченню подій Голокосту на цих територіях. У ньому досліджується, як формувалася колективна пам'ять про ці події в Україні та світі, як розвивалися меморіальні практики та як вони впливають на сучасне суспільство. Розглядаються питання побудови пам'ятників, проведення меморіальних заходів, розвиток освітніх програм та ініціатив з увіковічення жертв Голокосту. Аналізується роль музеїв, меморіалів і культурних заходів у збереженні пам'яті про трагедію, а також вивчаються виклики, з якими стикаються сучасні науковці та активісти у своїй діяльності.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Історіографія проблеми

Періодизація історіографії проблеми може бути розділена на три категорії: радянську, сучасну та іноземну.

Радянський Союз проводив політику державного атеїзму та часто намагався мінімізувати роль національних і релігійних ідентичностей у суспільстві. Визнання Голокосту як злочину проти єврейського народу вимагало б визнання індивідуальної і колективної жертви, що ґрунтується на етнічній та релігійній ідентичності. У той час як було багато злочинців, хоча і з різними політичними цілями, які вбивали євреїв і замовчували цю історію. Інших очевидців не заохочували говорити про те, що сталося з їхніми сусідами-євреями, або ж вони вирішили мовчати з різних причин. Загалом, період 1943-1960 років характеризувався відсутністю повноцінної історіографічної уваги, нацисти та їхні колаборанти нібито знищували не євреїв, а "радянських громадян", а доля євреїв нічим не відрізнялася від долі радянських громадян інших національностей - таким був лейтмотив цих праць.

Період "холодної війни", який характеризувався ідеологічними конфліктами і геополітичними протистояннями між Сходом і Заходом, в історіографії Голокосту був ознаменований зусиллями з перегляду традиційних історичних наративів. Здебільшого на Заході. Поки де-юре антисемітизм засуджувався радянським керівництвом, де-факто це не завадило стати на бік арабських країн у їхньому військовому конфлікті з Ізраїлем. У цей же час у спеціальному фонді іноземної літератури в СРСР існували книги з досліджень Голокосту. Це були насамперед книги, видані в 1950-х і 1960-х роках, однак ці книги містили дуже мало інформації про Голокост у Радянському Союзі. Цьому сприяла головна проблема тогочасної

історіографії: автори не мали доступу до радянських архівів і не знали російської мови.

Однак відсутність схожих подій і як такої ідеологічної підстави задля рефлексії і дослідження Голокосту в радянській історіографії загальмували дослідження. У кінці 1980-х років, коли СРСР проходив через фазу Перебудови, можна було помітити пом'якшення позиції радянської влади стосовно досліджень Голокосту. Однак, навіть попри це, здавалося, що через інерційність минулих часів, редактори наукових журналів все ще зі страхом ставилися до публікацій на цю тематику. Ілюстративним прикладом цього є стаття О. Круглова 1988 року, в журналі "Український історичний журнал". Темою статті було знищення іноземних євреїв в Україні, але редакція під керівництвом М. Ковалю висунула умову для публікації: в назві статті замість "іноземні євреї" слід було написати "іноземні громадяни", а також додати інформацію про неєврейські жертви-іноземців у самому тексті¹. Зрештою після внесення цих правок, стаття була опублікована українською мовою у 1989 році².

Одночасно Круглову продовжували відмовляти у можливості працювати над дисертацією на тему антисемітизму. Крім того, доступ до документів у радянських архівах залишався складним і обмеженим. Позитивні зміни відбувалися, бо відповіді на звернення за документами до різних прокуратур Федеративної Республіки Німеччини, де велися розслідування нацистських злочинів, були позитивними, і дослідники отримували якщо не всі, то дуже багато запитуваних документів без втручання з боку КДБ.

В останній категорії досліджень, тобто в іноземній історіографії, спостерігалася протилежна візія, але для цього потрібні були час і декілька подій. У ранні 1960-ті роки настав важливий поворотний пункт у способах,

¹ О. Kruglov My Experience of Studying the Holocaust // EHRI. 2022. URL: <https://blog.ehri-project.eu/2022/10/06/studying-the-holocaust/> (дата звернення 10.04.2024)

² Круглов О.Й. Знищення фашистами іноземних громадян на окупованій території України (1941-1944 рр.) // Український історичний журнал. 1989. № 5. С. 82-87.

якими свідчення про Голокост почали звучати в публічному просторі. Цьому сприяли дві значущі події, які суттєво змінили контекст і зробили можливим висловлювання свідчень на широку аудиторію: це суд над Адольфом Ейхманом у Єрусалимі у 1961¹ році та справа Аушвіца, яка розглядалася в суді у Франкфурті-на-Майні з 1963 по 1965 рік. Важливість цих моментів полягала в тому, що вони стали точкою, коли мовчання, що оточувало свідчення жертв, було перерване. Звісно, свідки давали свої свідчення і до цього часу, але часто їх голоси залишалися нечутими, оскільки їхні історії не викликали особливого інтересу у суспільстві, як в Європі, так і в Ізраїлі, і особливо в інших частинах світу.

Навіть Нюрнберзький процес, який відбувся невдовзі після війни і став символом правосуддя над нацистськими злочинцями, не зосереджувався на питанні перспективи жертв, і Голокост розглядався в ньому скоріше як один із аспектів жахів Другої світової війни, а не як катастрофа, яка заслуговувала на окрему увагу. Це було дуже символічним, адже в післявоєнний період не існувало ефективного публічного простору для свідчень про Голокост; умови того часу були абсолютно несприятливими для висловлювання пам'яті про ці події, оскільки панувало загальне бажання забути та відновити життя, не заглиблюючись у болюче минуле.

У 1970-х роках історіографія Голокосту продовжувала розвиватися, включаючи нові методології та перспективи. «Голокост та історики»² за авторством Люсі С. Давидович, хоча й була опублікована дещо пізніше - у 1981 році, аналіз ґрунтується на фундаментальній роботі, виконаній у 1960-х роках. У книзі розглядається, як історики підходили до вивчення Голокосту, критикуються їхні методології та упередження, а також висвітлюються труднощі інтерпретації такої масштабної і жахливої події. Раніше, в 1975 році, авторка завершила працю «Війна проти євреїв»³, книгу яка підкреслює

¹ Arendt H. Eichmann in Jerusalem: a Report on the Banality of Evil. New York, N.Y., U.S.A.: The New Yorker, 1963.

² Dawidowicz, L. S. The Holocaust and the Historians//Boston: Harvard University Press, 1981

³ Dawidowicz L.S. The War against the Jews, 1933-1945. New York: Bantam Books, 1986. 1273 p.

навмисність Голокосту від самого його початку, зосереджуючись на нацистській ідеології та її реалізації проти євреїв. Роботу Давидович часто оцінюють як таку, що вивела дискусію про Голокост у площину загальної історичної науки, досліджуючи, як антисемітизм і расова ідеологія перетворилися на системний геноцид єврейського народу.

Необхідно ставити більше запитань, щоб методологічні труднощі, які визнають і відчують усі історики Голокосту, мали більший вплив на історіографію Голокосту. Цього часу в західній історіографії розвивалися нові інтерпретаційні дискусії, найвідомішою з яких є дискусія між інтенціоналістами та функціоналістами. Іntenціоналісти, стверджують, що Голокост був прямим результатом планів та ідеології Адольфа Гітлера, розроблених ще у 1920-х роках¹. Функціоналісти, з іншого боку, стверджують, що Голокост розвивався більше як результат сукупності обставин, що виникли під час Другої світової війни, і не був заздалегідь спланованим. Вони вказують на нестабільність нацистської державної структури та суперництво між її членами як на ключові фактори, що призвели до радикалізації нацистської політики стосовно євреїв².

На сьогодні найбільшою за обсягом матеріалу та кількості оброблених свідчень Голокосту на Рівненщині є книга американського історика Джеффри Бердза³ де розглядає одну з найбільш болісних трагедій історії Голокосту в урочищі Сосонки, що знаходиться у місті Рівне. Автор не лише фокусується на самому окремому випадку, але й розміщує його у більш широкому історичному контексті, аналізуючи перебіг Голокосту в межах українських територій. Він вивчає особливості та характерні риси Голокосту в різних частинах Європи, з особливим акцентом на Східній частині. Важливим моментом є його аналіз передумов та відкриття широкомасштабних розстрілів євреїв на українських землях у літні місяці 1941 року.

¹ Hillgruber A. Germany And The Two World Wars. Cambridge: Harvard University Press, 1981. 136 p.

² Schleunes K.. The Twisted Road to Auschwitz. Chicago: University of Illinois Press, 1970. 304p.

³ Burds J. Holocaust in Rovno: The Massacre at Sosenki Forest, November 1941. New York: Northeastern University, 2013. 134 p.

У своєму дослідженні Бердз опирається на широкий спектр джерел, включаючи матеріали з українських, російських, німецьких, ізраїльських та американських архівів. Однією з ключових цінностей його роботи є використання численних свідчень очевидців та спогадів жертв, які до цього часу залишались маловідомими українському читачеві через мовний бар'єр, бо були зібрані мовою їдиш або іврит. Ця книга представляє значний інтерес не лише для професійних істориків, соціологів, політологів та краєзнавців, але й для широкої громадськості, яка прагне зрозуміти та вивчити сторінки історії Голокосту.

Після закінчення холодної війни, історіографія сучасного періоду часто характеризується глобалізацією і появою нових методологій та підходів у вивченні історії. Був зростаючий інтерес до транснаціональної і порівняльної історії, а також з'явилися нові теми, такі як історія пам'яті, усна історія та історія повсякденного життя. У цей період також відбувався перегляд історії радянського періоду, особливо з погляду посткомуністичних досліджень. Поступово змінювався підхід, коли геноцид євреїв під час окупації зазвичай згадувався лише окремо і мало де, а в історіографічних дослідженнях такі згадки взагалі були рідкісними. Першим кроком у цьому процесі було накопичення емпіричного матеріалу та формування перших узагальнень, вимагаючи розроблення власного методологічного підходу, який часто потребував використання міждисциплінарних методів. Це був складний і тривалий процес. Крім того, слід зазначити, що деякі вітчизняні дослідники до певного часу ігнорували або лише поверхово згадували про події Голокосту, віддаючи перевагу вивченню загальної трагедії всіх категорій населення, яке проживало на окупованій території. Звичайно, цей підхід відображався і в історіографічних оглядах того і наступних періодів.

Сучасна історіографія Голокосту зазнала значних змін з початку 90-х років, що відзначаються більшою міждисциплінарністю та глибиною підходів. Однією з основних позитивних змін є активне використання особистих свідчень та інтерв'ю очевидців, які надають голос жертвам та

свідкам подій, дозволяючи дослідникам відтворити складні соціальні та психологічні аспекти трагедії. Це доповнює класичні архівні дослідження, роблячи науковий аналіз більш людським та емоційно залученим. У тому числі спонукаючи до перевидань вже відомих матеріалів, як-от *Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland*¹, де оновлене видання містить важливі методологічні висновки про роль звичайних людей у геноциді, підкреслюючи зміни в акцентах сучасних досліджень: від вивчення лідерів до дослідження поведінки масових виконавців.

Іншою важливою зміною стало широке застосування міждисциплінарних підходів, що об'єднують історичні, соціологічні, антропологічні та культурологічні методи. Такий підхід дозволяє глибше зрозуміти не лише хронологію подій, але й культурні та соціальні механізми, що сприяли Голокосту, а також його вплив на післявоєнне суспільство. Новітні дослідження також акцентують увагу на регіональних відмінностях, особливо у Східній Європі, та їх ролі у формуванні локальної пам'яті. Гарним прикладом тут слугує недавня робота Вайтмана Вейда, що досліджує Голокост у контексті Східної Європи та новітніх підходів до його вивчення, включаючи міждисциплінарний аналіз військових дій, колабораціонізму та впливу на місцеве населення².

Розпад Радянського Союзу порушив мовчання, відкривши архіви та доступ до місць масових вбивств, що привабило західних дослідників. Він уможливив потік інформації з України, в тому числі від українських та російських істориків, представлених тут. У пострадянській Україні Велика Вітчизняна війна була перетворена на національно-визвольну боротьбу - політично вмотивований історіографічний зсув, спрямований на встановлення національного суверенітету та легітимності України. Спроби переосмислити Голокост стали по-новому політизованими.

¹ Browning C.R. *Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland*. New York: HarperCollins Publishers. 1992 (Edited: 1998). 271 p.

² W. Beorn. *The Holocaust in Eastern Europe*. London: Bloomsbury Publishing, 2018. 360 p.

На зламі століть, особливо у період 1990-х років, наукова спільнота України активно включилася в процес поглибленого дослідження одного з найтрагічніших епізодів світової історії - Голокосту. Цей етап, який можна охарактеризувати зусиллями науковців у зборі та аналізі первинних джерел, що знайшли своє відображення у працях видатних учених, таких як Коваль (1991)¹, Левітас та Шимановський (1991)², і не менш значущому внеску Поповича (1994)³. У ті роки дослідницька громада була активізована на збір та інтеграцію в академічний контекст максимально можливого обсягу документальних свідочств, що раніше були недоступні західній історичній науці.

У 1990-х роках західні науковці та докторанти отримали доступ до українських архівів у Києві, Житомирі, Львові та інших містах, що стало поштовхом до написання регіональних досліджень. Вони також отримали доступ до місць масових вбивств, до меморіалів і до дедалі меншої кількості євреїв, що залишилися в живих. До падіння залізної завіси – не було можливості відносно точно описати масштаби руйнувань і жертв воєнного часу. Філіп Фрідман і Рауль Гільберг припускали, що в Україні було вбито близько 900 000 євреїв⁴. Протягом 1990-х років науковці, зокрема Дітер Поль, оцінювали кількість загиблих євреїв у 1,2 мільйона⁵; зараз ця цифра зросла до 1,5-1,6 мільйона. Ці цифри німці свідомо приховували у своїх звітах або не вважали за потрібне зафіксувати.

Особливої уваги заслуговує вихід у світ у 1991 році видання «Чорної книги», що є унікальною збіркою свідчень, листів та інших документів від тих, хто пережив Голокост. Цей збірник був оригінально скомпонований В. Гроссманом та І. Еренбургом у середині 1940-х років, але довгий час він залишався недоступним для широкої аудиторії дослідників у радянській

¹ Коваль М. В. 1941 – 1945 роки. Україна // Український історичний журнал. 1991. № 6. С. 3-23.

² Левітас Ф.Л. Шимановський М.М. Бабий Яр. Страницы трагедии. Киев: Слід, 1991. 54 с.

³ Попович М.Д. Єврейський геноцид в Україні історія та уроки. // Філософська та соціологічна думка. 1994. № 5—6. С. 160-164.

⁴ Lower W. The Holocaust in Ukraine // Holocaust and Genocide Studies. 2014. №1. Р. 1–8

⁵ Поль Д. Фашистська окупація України в 1941–1944 рр. у працях західних учених // Український історичний журнал. 1994. № 5. С. 127-136

епосі. Перша велика спроба інтегрувати трагічні події Голокосту в ширший історичний контекст, охоплюючи історію єврейського населення в Україні була опублікована в 1992 році та має назву «Евреи Украины (Краткий очерк истории)»¹, колектив авторів складався з вчених Горовського, Хонігсмана, Наймана та Єлизаветського. Незважаючи на те, що дисертації О. Суровцева² та Ю. Радченка³ фокусуються не стільки на політиці Голокосту в Радянській Україні, а більше на діяльності нацистів у геноциді євреїв на території Північної Буковини та у так званих прифронтових районах (військовій зоні окупації), у літературному огляді цих робіт знайшло місце обговорення праць, автори яких аналізують ці події у контексті України.

В академічних працях М. Ковалю, які виходили в світ у 1992⁴ і 1995 роках, нацистське переслідування євреїв під час Другої світової війни в Україні представлено не як ізольований епізод, а як невід'ємна частина ширшого комплексу трагічних подій цього періоду. Дослідник звертає увагу⁵ на чутливі аспекти, зокрема на участь деяких українських груп у колабораціоністській діяльності проти євреїв, а також досліджує динаміку відносин між українською більшістю та єврейською громадою у ті складні часи. Однією з ключових задач Ковалю є дослідження та спроба роз'яснення невивчених або недостатньо документально підтверджених аспектів цієї теми, часто описуваних як «білі плями» в історії. Водночас, автор особливо підкреслює, що становище єврейського населення під час окупації було значно гіршим та більш трагічним, ніж у інших етнічних груп.

Специфіка досліджень розвивалася, та з 1997 року відбувається зсув уваги з загальноукраїнського контексту, до скоріше регіональних досліджень. Особливо важливим є вклад таких дослідників, як Я. Хонігсман,

¹ Хонігсман Я.С., Найман А.Я. Евреи Украины. Краткий очерк истории. Часть I. Киев: 1992. 156 с.

² Суровцев О. Голокост у Північній Буковині та Хотинщині в роки Другої світової війни: дисс канд. іст. наук. Ч., 2006. 218 с.

³ Радченко Ю. Ю. Нацистський геноцид єврейського населення України на території прифронтової зони (1941-1943 рр.): дисс канд. іст. наук. Х., 2012. 256 с.

⁴ Коваль М.В. Нацистський геноцид щодо євреїв та українське населення (1941–1944 рр.) // Український історичний журнал. 1992. № 2. С. 25–32.

⁵ Коваль М.В. Україна: 1939–1945: маловідомі і непрочитані сторінки історії. Київ : Вища шк., 1995. 194 с.

який сконцентрував свої зусилля на дослідженні долі євреїв у Львівській області та на Західній Україні¹, Ж. Ковби, яка вивчала ситуацію євреїв у Східній Галичині², та С. Орлянського, який зосередив свою увагу на Голокості в Запорізькій області³. Особливо слід відзначити роботи Орлянського, в яких він, використовуючи різноманітні джерельні матеріали, вдалося виявити зв'язки між подіями, які відбувалися в Запорізькому регіоні, та ширшими тенденціями, що характеризують загальноукраїнський контекст цього періоду. Ці дослідження є важливим внеском у розуміння регіональних особливостей та впливу Голокосту на різні частини України, збагачуючи загальне уявлення про цей трагічний період історії.

На початку ХХІ століття в українській історіографії спостерігається зростаючий інтерес до досліджень, які освітлюють різні аспекти колаборації, включаючи її роль, місце, соціальну базу, масштаби, а також участь колаборантів у подіях Голокосту і загальне ставлення українського населення до масового знищення євреїв. Такий підхід довгий час не був характерним, оскільки багато документів були недоступні, а висування цих питань вважалося складним та "незручним" для українських істориків.

У цьому контексті варто виділити роботи М. Гона, який у своїх публікаціях детально розглядає українсько-єврейські відносини у Галичині у період між двома світовими війнами, а також на передодні німецької окупації⁴. М. Андрійчук у своїй статті "Українсько-єврейські взаємини на Західній Волині напередодні та в роки Другої світової війни"⁵ також висвітлює подібні теми. Не можна не згадати і Ф. Винокурову, яка вивчає

¹ Хонігсман Я.С. Документи катастрофи у Державному архіві Львівської області. Українське єврейство : підготовчі матеріали популярної енциклопедії «Українське єврейство». Київ, 1999. № 4/ Препринти ст. до т. «Україноюдаїка. Українсько-єврейські взаємини». С. 10–18.

² Ковба Ж. Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки «остаточного розв'язання єврейського питання». Київ: Сфера, 1998. 296 с.

³ Орлянський В.С. Голокост єврейського народу окупації в Запорізькому краї (1941-1943 рр.) // Холокост и преступления румынского фашизма на территориях Украины и Молдовы. Київ, 2011. С. 55-57

⁴ Гон М. М. Голокост у Західній Волині // Голокост і сучасність. 2002. №5. С. 6-7.

⁵ Андрійчук М. Українсько-єврейські взаємини на Західній Волині напередодні та в роки Другої світової війни // Друга світова війна та доля народів України: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Київ: Сфера, 2005. С. 67-72.

Голокост на Вінниччині¹, інтегруючи в своїх дослідженнях аспекти міжетнічних відносин, як це видно, наприклад, у її статті про міжнаціональні відносини на українсько-польському прикордонні у 1939-1944 роках. Всі ці дослідження сконцентровані на західних областях України.

Особливо важливою є монографія І. Патрияка «Військова діяльність ОУН (б) у 1940–1942 роках»², видана в 2004 році. Вона включає розділ про участь батальйону «Нахтігаль» у знищенні львівської інтелігенції та євреїв. Дослідник докладно аналізує численні невідповідності та фальсифікації у польських та радянських джерелах, які були створені з пропагандистських міркувань, і вносить ясність у цю складну проблематику. Патрияк приходить до висновку, що хоча бійці «Нахтігалю» мали певні передумови для формування антисемітських поглядів, їх участь у розстрілах євреїв, зафіксована в деяких надійних джерелах, була скоріше хаотичною, а не організованою або відбувалася на вищий наказ.

У своїй статті «Голокост і місто: простори вбивства – простори руйнації»³ Р. Михальчук зосередився на дослідженні Голокосту в Рівненській області. Крім відомого факту розстрілу євреїв у урочищі Сосонки у листопаді 1941 року, автор акцентує увагу, що більшість інших епізодів знищення єврейського населення в цьому регіоні лишається маловивченою та рідко згадується в наукових джерелах, існують навіть випадки, коли місця таких подій залишаються невідомими. Ця область досліджень все ще має «білі плями» в контексті всієї історії Голокосту. Автор статті намагається віднайти й визначити ці місця, використовуючи свідчення різних груп осіб: жертв (євреїв), очевидців (неєвреїв), німецьких солдатів та поліцейських, які брали участь у цих злочинах. До схожих висновків у 2014 році прийшла В.

¹ Винокурова Ф. А. Матеріали науково-практичної конференції «Євреї України: історія і сучасність». Збірник наукових праць // Євреї Вінниці в період нацистської окупації 1941–1944 гг. — Житомир: ЖДУ ім. І. Франка, 2009. С. 401-414.

² Патрияк І.К. Військова діяльність ОУН(Б) у 1940–1942 роках. Київ, 2004. 598 с.

³ Михальчук Р. Голокост і місто: простори вбивства — простори руйнації // Критика. 2020. №11–12. С. 5-9

Данильчук¹, але з припущенням, що євреї обирали шлях примусових робіт як спосіб порятунку. Одна з глав книги В. Гулая «Міжетнічна комунікація в Західній Україні в роки Другої світової війни: монографія»² детально описує, як сталінський режим використовував мобілізаційні та депортаційно-переселенські методи для впливу на відносини між різними етнічними групами.

1.2 Джерельна база

Джерельна база дослідження складається з різних груп джерел: законодавчі і актові матеріали, діловодна документація окупаційних органів влади, джерела особового походження, усноісторичні свідчення. Охарактеризуємо детально кожен з цих груп джерел.

До першої категорії документів відносяться різного роду накази, розпорядження³, циркуляри, видані цивільною місцевою адміністрацією, структурами СС та поліції. Важливою складовою цієї групи є документи, що стосуються діяльності української допоміжної поліції та єврейських рад.

Діловодна (організаційно розпорядча та звітна) документація, що відкладалася у регіональних архівах містять записи місцевої адміністрації^{4 5}, поліції^{6 7}, медичних установ⁸ та інших місцевих організацій. Окремо можна заучити матеріали релігійних організацій⁹, що включають інформацію про

¹ Данильчук В. До проблем порятунку євреїв Рівненського регіону під час Другої світової війни на роботах у Німеччині та статусі військовополонених // Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі. 2014. № 1. С. 9-23.

² Гулай В.В. Міжетнічна комунікація в Західній Україні у роки Другої світової війни. Львів: Львівська політехніка, 2011. 460 с.

³ Державний архів Рівненської області: До 80-й річниці вшанування пам'яті рівнян, розстріляних в урочищі «Сосенки» 06-09 листопада 1941 року. URL: <https://rv.archives.gov.ua/fondy-online/148>

⁴ Рівненська міська управа, м. Рівне Рівненської області. Ф. Р-33. 368 од. зб., 1941-1943р., Оп.1. URL: <https://rv.archives.gov.ua/upload/2021/July/WDE5QTR2YkRaUmR0OGc9PQ.pdf>

⁵ Рівненська міська управа, м. Рівне Рівненської області, Ф. Р-33. 182 од. зб., 1941-1943р., Оп.2. URL: <https://rv.archives.gov.ua/upload/2021/July/VWx6K3RDMHlPd0QraUE9PQ.pdf>

⁶ Поліція в м. Рівне Рівненської області. Ф. Р-41. 15 од. зб., 1942-1944рр., оп.1. URL: <https://rv.archives.gov.ua/upload/2021/July/L1hzbmxkM1N3MEZUM2c9PQ.pdf>

⁷ Поліція в м. Рівне Рівненської області. Ф. Р-41. 1 од. зб., 1942р., оп.2. URL: <https://rv.archives.gov.ua/upload/2021/July/aTl5Rno3azQzTjVQVGc9PQ.pdf>

⁸ Окружний лікар в м.Рівне Рівненської області, Ф. Р-31. 110 од. зб., 1941-1944 рр., Оп.1. URL: <https://rv.archives.gov.ua/upload/2021/July/Rk1DZUcvUmljU05qSmc9PQ.pdf>

⁹ Діяльність Рівненського окружного церковного управління в м. Рівне в роки німецько-фашистської окупації. URL: <https://rv.archives.gov.ua/fondy-online/152>

допомогу жертвам Голокосту, відносини між різними етнічними та релігійними групами тощо. Це можуть бути важливі джерела для вивчення впливу Голокосту на місцеві спільноти та індивідуальні долі. Також можна до цієї категорії внести судові записи. Однак, істотні недоліки не дозволяють сильно спиратися на це джерело. Судові записи часто зосереджені лише на конкретних випадках або особах, які були притягнуті до суду. Це означає, що вони можуть не відображати повну картину подій чи діяльності всіх причетних осіб. Не всі судові записи можуть бути доступні через юридичні обмеження, конфіденційність або стан зберігання. Деякі важливі документи можуть бути втрачені або знищені, у деяких випадках свідомо не вестись.

Діловодна документація, передусім, німецьких органів влади¹. Залучені державні архіви можуть містити звіти, накази, листування, протоколи допитів, списки жертв та документи, що стосуються військових операцій та адміністрування окупованих територій. У даному випадку мова йде про Державний архів Рівненської області² та Галузевий Державний архів Служби Безпеки України³.

Джерела особового походження. Важливим джерелом у дослідженні повсякденності мешканців є листування, які можуть бути представлені у вигляді збірок⁴ або окремих листів, що були збережені до нашого часу. Приватні записи, такі як щоденники, листи та інші особисті документи, можуть надавати унікальний внутрішній погляд на події та думки людей в той період. Свідчення також аналізуються на предмет виявлення ключових тем та мотивів, таких як методи виживання, втрата, спротив, ідентичність, та переживання втрати родини та спільноти. Це допомагає зрозуміти ширші психологічні та емоційні виміри жертв Голокосту. Лінгвістичний аналіз

¹ Державний архів Рівненської області: Оцифровані описи справ. Окупаційний період. URL: <https://rv.archives.gov.ua/ocifrovani-opisi/4>

² Документи Державного архіву Рівненської області з історії Другої Світової війни. URL: <https://rv.archives.gov.ua/fondy-online/82>

³ Галузевий державний архів СБУ. URL: <https://ssu.gov.ua/haluzevyi-derzhavnyi-arkhiv>

⁴ Колекція листів радянських громадян – жителів Рівненської області, які були примусово вивезені на роботи до Німеччини, Ф.Р-24, Оп. 2. URL: https://rv.archives.gov.ua/upload/2020/November/Description_575_1606720445.pdf

включає дослідження мови, стилю та способу викладу історій. Це дозволяє краще зрозуміти, як спогади були сформульовані та які емоційні та психологічні впливи мали місце на свідка в процесі їх переживання та розповіді. Варто підходити до аналізу свідчень з критичною обережністю, враховуючи, що спогади можуть бути забарвлені часом, особистими емоціями та суб'єктивними переживаннями. У розповіді шукається переконливість та послідовність, а також не оминається увагою можливі невідповідності або аномалії.

Важливою групою джерел є корпус усних свідчень. Усна історія пройшла шлях еволюції: від простої публікації свідчень без наукового аналізу до вдосконаленої історичної інтерпретації. У якості підкатегорії можна внести аудіовізуальні матеріали, аудіозаписи свідчень, інтерв'ю тощо. Це сприяло зсуву у фокусі на вивчення пам'яті як динамічного процесу, який може бути сформований у наратив, часто зумовлений більше сучасними культурними нормами, ніж подіями минулого. Однак з правкою на фактор особистих переживань та сприйняття респондентів, що може призводити до суб'єктивних інтерпретацій подій. Це може впливати на об'єктивність інформації. Люди можуть забувати деталі, перемішувати події або надмірно узагальнювати. Ці свідчення, що часто включають у себе розповіді про жахливі умови у концентраційних таборах, про акти жорстокості та про рідкісні моменти гуманності, є ключовими для розуміння історичного контексту та людських вимірів цієї катастрофи^{1 2 3}.

Такі свідчення часто збираються через інтерв'ю. Вони дозволяють дослідникам та дослідникам не тільки документувати факти і події, а й зрозуміти особисті переживання та реакції людей, які зіткнулися з

¹ Interview with H.Wajcman from 08.07.1991, New York, N.Y., U.S.A. Interviewer: J. Band // United States Holocaust Memorial Museum Collection. URL: <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn504727>

² Interview with G. Grossman from 28.03.1992, New York, N.Y., U.S.A. Interviewer: A. DiIorio // United States Holocaust Memorial Museum Collection. URL: <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn509130>

³ Interview with I. Hollander from 25.10.1982, New York, N.Y., U.S.A. Interviewer: J.G. Fisher // United States Holocaust Memorial Museum Collection. URL: <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn508633>

неймовірними випробуваннями. Вивчення Голокосту через свідчення жертв має свої виклики. Пам'ять про травматичні події може бути суб'єктивною, а історії жертв – складними для перевірки. Тому дослідження Голокосту також залежить від аналізу інших джерел, таких як офіційні документи, фотографії, та свідчення очевидців. Після збору свідчень важливо їх аналізувати та систематизувати. Цей процес включає транскрибацію записів, їхнє вивчення, порівняння з іншими джерелами та історичними фактами. Також важливо забезпечити архівацію цих матеріалів для майбутніх поколінь, що включає зберігання в цифровому вигляді.

1.3 Методологія та методи дослідження

Джерелознавчий аналіз у дослідженні Голокосту передбачає систематичний аналіз і порівняння джерел між собою. Цей підхід дозволяє глибше зрозуміти та інтерпретувати події Голокосту, їхні причини та наслідки, а також зберігати точність історичного запису. Первинні джерела можуть включати документи, листи, щоденники, фотографії, записи свідчень очевидців та в'язнів концтаборів. Вторинні джерела включають історичні дослідження, аналітичні роботи, історичні огляди тощо. Аналогічно вивчення автентичності, достовірності, перспективи та змісту джерел. Важливо зрозуміти, хто створив джерело, з якою метою, в яких умовах та як ці фактори могли вплинути на інформацію. Також необхідно контрастувати джерела, тобто аналізувати розбіжності між різними джерелами для отримання більш повного та збалансованого розуміння подій.

Метод історизму також передбачає використання підходів із різних наукових дисциплін, таких як історія, соціологія, психологія, та інших, для комплексного аналізу подій. Дослідження Голокосту об'єднує зусилля фахівців з різних наукових галузей, щоб забезпечити більш повне та різнобічне вивчення. Літературознавство займається аналізом творів, написаних про Голокост, включаючи мемуари, художні та документальні

твори. Це допомагає зрозуміти, як Голокост відображається та інтерпретується у різних культурних вимірах. Політичні науки вивчають роль держави, політичних інститутів та ідеологій. У випадку Голокосту це може включати аналіз нацистської ідеології, політики та управління, а також міжнародної реакції та відповідальності. Соціологи можуть досліджувати, як соціальні процеси, формування ідеологій та динаміка влади, сприяли виникненню Голокосту.

Метод типологізації застосований для дослідження Голокосту через класифікацію та аналіз різних аспектів трагедії. Цим вона допомагає систематизувати та узагальнити велику кількість інформації, виявити загальні закономірності та особливості. Наприклад, дозволяє вивчати, яким чином кожна з соціальних цих груп була переслідувана, а також аналізувати спільні та відмінні аспекти їхніх досвідів. Також різні типи концтаборів та гетто мали свої унікальні функції та умови життя. Типологізація дозволяє систематизувати ці різновиди і зрозуміти, як вони функціонували в рамках загальної системи геноциду. Документальні джерела також потребують ретельної контекстуалізації - слід враховувати соціальні умови їхнього створення, їхній полемічний намір (якщо такий був), причину створення, їхню цільову аудиторію, а також біографію та упередження їхнього автора (якщо вони відомі) - все це має бути враховано.

У рамках цього дослідження були також застосовані декілька універсальних наукових методів, а саме методи аналізу та синтезу. Синтез та аналіз відрізняються тим, як вони працюють з інформацією. Синтез об'єднує багато різних джерел і думок для створення єдиної відповіді, продукту або висновку. Аналіз зосереджується на продукті або висновку і намагається з'ясувати, які причини, джерела або думки його спричинили.

Аналіз і синтез не обов'язково протилежні - вони просто передбачають різні підходи. Перший полягає у розділенні Голокосту на менші елементи для детального вивчення: різні етапи нацистської політики, різні види концтаборів, методи масового знищення, різні групи жертв. Перевагою цього

методу є ширша деталізація, де приділяється увага індивідуальним аспектам, таким як свідчення очевидців, фотографії, офіційні документи, що дозволяє детальніше зрозуміти переживання жертв, дії виконавців, роль байдужих спостерігачів. У цей же час синтез полягає у поєднанні цієї інформації для створення цілісної картини. Це допомагає зрозуміти, як окремі елементи взаємодіяли та формували загальну подію.

Виділяючи саме історичні методи дослідження можна окреслити два методи. Історико-генетичний метод зосереджується на вивченні походження та розвитку Голокосту. Він включає вивчення політичного, соціального та економічного контексту. Відбувається через аналіз історичних документів, промов, законодавчих актів, особистих свідчень, що відображають процес формування та реалізації політики Голокосту. Ціллю є розуміння причинно-наслідкових зв'язків, які призвели до Голокосту, виявлення механізмів та етапів реалізації цієї політики, а також з'ясування ролі різних соціальних груп і установ у цьому процесі. Історико-порівняльний метод зосереджується на порівнянні Голокосту в західних областях України зі східноєвропейським контекстом Голокосту загалом, а також на порівнянні реакцій різних країн і культур на ці події.

Важливо включити аспекти, що стосуються студій пам'яті. Студії пам'яті є міждисциплінарним напрямом, що охоплює антропологію, соціологію, історію та культурологію. Вони досліджують, як суспільства зберігають, інтерпретують і передають пам'ять про трагічні події, зокрема Голокост. У контексті Голокосту цей підхід аналізує, як пам'ять про ці події відображається у національних та міжнародних дискурсах, як формуються колективні уявлення, що, в тому числі, впливають на сучасну ідентичність і політичні процеси.

РОЗДІЛ 2. ГОЛОКОСТ У РІВНОМУ ТА КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОМУ

2.1 Формування та хронологія Рівненського гетто

Наприкінці XIX – на початку XX століття Рівне переживало період інтенсивного розвитку, який став можливим завдяки кільком важливим подіям. Однією з ключових причин цього розвитку стало будівництво двох залізничних колій у 1870 та 1885 роках, що пройшли через місто, значно покращивши його транспортне сполучення з іншими регіонами. Це відкрило нові можливості для торгівлі та промисловості, сприяючи зростанню чисельності населення, особливо єврейської громади. Якщо в 1847 році в місті проживало 3788 євреїв, то до 1897 року їх кількість зросла до 13 780 осіб, що складало 56% населення міста. До 1913 року єврейська громада ще більше збільшилася, досягнувши 19 791 осіб, що становило вже 56,7% від усіх жителів Рівного¹.

На початку XX століття Рівне перетворилося на важливий економічний центр Волинської губернії, де процвітали різні види діяльності, зокрема торгівля та промисловість. Євреї активно займалися комерцією та працювали у вільних професіях, таких як адвокатура, медицина, і журналістика, роблячи значний внесок у економічне життя міста². Вони також володіли багатьма промисловими підприємствами, що сприяло розвитку різних галузей виробництва. У цей період єврейська громада не лише економічно розвивалася, але й активно підтримувала своє громадське та релігійне життя. Було створено безліч благодійних організацій, шкіл, синагог і культурних установ, які об'єднували людей і підтримували традиції³.

¹ Brat Y. In Volhynia and Polesie in The Jewish Press that Was: Accounts, Evaluations and Memories of Jewish Papers in Pre-Holocaust Europe / trans. Haim Shachter, ed. Arie Bar. Jerusalem, 1980. 242 p.

² Гон М. Український націоналізм і євреї (1918–1939) // Україна Модерна. 2010. №4. С. 251–268

³ Klevan A. Rovnah/Równie. Jerusalem, 1990. P. 192–200

Під час революції 1905–1907 років Рівне стало центром діяльності соціалістичних сіоністських партій, а також тут виникли численні єврейські профспілки, які об'єднували євреїв за професійною ознакою і захищали їхні права. Однак ці профспілки не змогли пережити політичні зміни і розпалися після революції. Проте в 1912 році в місті знову активізувався профспілковий рух, і було створено спеціальне бюро, яке координувало діяльність усіх профспілок Рівного, сприяючи об'єднанню та захисту інтересів працівників¹.

Після революції 1917 року в Рівному була створена демократична громадська організація, яка намагалася захистити права громадян, але в період громадянської війни єврейська громада міста зазнала великих страждань через часту зміну влади. Кожна зміна режиму приносила нові труднощі та випробування для єврейського населення. Влітку 1920 року Рівне стало частиною Польщі, і, хоча місто не отримало статусу адміністративного центру, воно залишилося найбільшим населеним пунктом і економічним осередком Волині, зберігаючи своє значення в регіоні².

У 1920-1930-х роках значна частина промислових підприємств, ремісничих майстерень і торговельних закладів у Рівному належала єврейській громаді³, яка також складала три чверті серед професіоналів вільних професій. За переписом 1921 року, у Рівному проживало 21 702 євреї, що становило 71% від загальної кількості населення. До 1931 року чисельність єврейського населення зросла до 22 737 осіб, що вже складало 56% від загальної кількості мешканців⁴. Рівне було важливим осередком єврейської освіти. У місті функціонувала середня школа "Тарбут", для якої в 1936 році збудували нове приміщення, а також працювали дві початкові школи та три дитячі садки. Крім того, у Рівному діяли дві єврейські гімназії,

¹ Історія Рівного // Туристичний сайт міста Рівне. 2019. URL: <https://web.archive.org/web/20190114215004/http://travel.rv.ua/story.html> (дата звернення: 15.09.2024)

² Історична довідка про місто Рівне // Україна: Історія великого народу. 2013. URL: <http://www.litopys.com.ua/places/stor-ya-m-sta/istorychna-dovidka-pro-misto-rivne/> (дата звернення: 15.09.2024)

³ Гон М. Етнополітичні протиріччя й конфлікти на західноукраїнських землях (1926–1939 pp.) // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. 2006. №18. С. 64-69

⁴ Гон М. Особливості міжетнічної взаємодії в контексті політичних процесів на західно-українських землях у міжвоєнний період // Волинські береги. 2006.

де навчання велося польською мовою, та школа імені Шолом-Алейхема, де навчання відбувалося на їдиші (до 1934 року). У 1925 році до Рівного переїхала відома хасидська єшива, що підкреслювало значення міста як релігійного центру. У цей час у Рівному також видавалися дві газети на їдиш, що сприяло розвитку єврейської культури та інформаційного простору міста¹.

Німецькі війська захопили Рівне 28 червня 1941 року та зробили його формальною столицею, а отже адміністративним центром усього окупованого регіону², і вже в липні та серпні було страчено приблизно 3 000 євреїв. Як адміністративний центр нацистської окупації в Україні, місто Рівне стало осередком інтенсивного знищення єврейського населення від самого початку³. Кох, який був Рейхскомісаром України, вкрай презирливо ставився до української національної ідентичності. Він відверто не визнавав ідею української державності і не бачив у місцевому населенні політичної чи культурної цінності для Третього Райху. Його відношення до українців було виключно утилітарним — він бачив їх лише як робочу силу для німецької економіки. Рівне знаходилося в зручному місці на заході України, ближче до кордонів Польщі та Німеччини, що робило його зручним адміністративним центром для контролю над окупованими територіями. Таке розташування дозволяло ефективніше керувати окупованими землями України і забезпечувати зв'язок з іншими окупованими територіями на сході Європи. Рівне мало добре розвинену інфраструктуру для того часу, включаючи залізничні шляхи та дороги, що робило місто важливим транспортним вузлом. Це було ключовим фактором для окупаційної адміністрації, яка прагнула ефективно пересувати військові ресурси та постачання⁴.

¹ Омельчак Т. Населення Рівного у міжвоєнний період (1921-1939 рр.): етно та соціально-економічна характеристика // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Острог, 2020. Вип. 30. С. 21–28.

² Себта Т. Райхскомісаріат Україна // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. Київ: Наукова думка, 2012. Т. 9. — С. 126—128.

³ Гон М. Деперсоніфікація жертв: образ євреїв на шпальтах газети Волинь (1941–1943) // Наукові записки [Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. ІФ Кураса НАН України]. 2006. №31. С. 113-121

⁴ Лисенко О. Нестеренко В. Окупаційний режим на Україні у 1941—1943 рр.: адміністративний аспект // Архіви окупації, 2006. — С. 766.

Обрання Рівного, порівняно невеликого і менш визначного з точки зору історії та політичної ваги міста, могло бути символічним жестом, який підкреслював саме те, що Кох вважав слабкістю української державності. Загалом на теренах окупованої України та новоствореному Райхскомісаріаті Україна було створено близько 160 єврейських гетто. Більшість із них збудовані на території генерального округу Волинь-Поділля¹.

За свідченнями очевидців, описаними у Меморіальній книзі Рівного, першими жертвами стали шість осіб, які намагалися сховатися від окупантів у одній із синагог міста. Німці знайшли їх і вбили, що стало початком масових розправ над єврейським населенням².

На початкових етапах нацистського геноциду ліквідація євреїв на окупованих територіях відбувалася під виглядом боротьби з так званим «жидобільшовизмом». Основною мішенню для розстрілів ставали ті, кого вважали радянськими активістами або потенційними лідерами опору – чоловіки, інтелігенція та представники попередньої влади. Перший задокументований випадок таких розстрілів на Рівненщині стався в містечку Торговиця (Острожецький район) 26 червня 1941 року, коли були вбиті всі євреї-чоловіки³.

Подібні вбивства продовжувалися по всьому регіону. Наприклад, наприкінці червня в селі Муравиця Рівненського району за співпрацю з радянською владою було розстріляно 10 місцевих євреїв⁴. 9 липня 1941 року в самому Рівному, за участю української міліції, було затримано 130 людей, яких вважали більшовиками, інформаторами НКВС та радянськими функціонерами. Згідно з офіційними звітами, цих затриманих було ліквідовано, проте у звітах оперативної команди групи С не згадано, що

¹ The Holocaust: Ghettos // Jewish Virtual Library, 2022. URL: <https://www.jewishvirtuallibrary.org/ghettos-during-the-holocaust> (дата звернення: 06.09.2024)

² Doitch B. The Holocaust. From the Polish Rule to the Soviet Rule // JewishGen, 2020. URL: <https://www.jewishgen.org/yizkor/rovno/rov514.html> (дата звернення: 05.09.2024)

³ Круглов А. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941–1944 гг. Хроника событий. Могилев-Подольський, 1997. 98 с.

⁴ Холокост в Украине : Рейхскомиссариат "Украина", Губернаторство "Транснистрия": монографія / Круглов А., Уманский А., Щупак И. – Дніпро: Український інститут вивчення Холокосту "Ткума": ЧП "Ліра ЛТД", 2016. – 564 с.

серед них були євреї. Однак свідки, такі як єврейка Варвара Барац, стверджували, що серед заарештованих і вбитих були євреї.

Дослідник Олександр Круглов наводить дані, що 9 і 12 липня зондеркоманда 4а розстріляла 240 осіб, більшість з яких були єврейськими функціонерами, агентами та активістами. Крім того, 12 липня штаб групи Ц здійснив масове вбивство ще близько 100 євреїв біля цегельного заводу, розташованого за 2 км від Рівного. Ці розстріли стали частиною систематичної політики нацистського терору на окупованих територіях¹.

Перші хвилі вбивств під час початкових етапів окупації мали на меті залякати єврейське населення, знищити його інтелігенцію та ліквідувати молодих чоловіків, які могли б стати лідерами опору. Ці заходи служили для того, щоб посіяти страх і зламати потенційний спротив. У Рівному на цьому етапі було вбито близько тисячі євреїв.

Проте наймасовіші знищення євреїв у регіоні відбулися пізніше, коли політика нацистів перейшла до систематичного винищення єврейського населення. За однією з версій, термінове знищення єврейського населення Рівного було зумовлене вимогами нацистів, зокрема заявою про те, що райхскомісар Еріх Кох прибуде до міста лише після повного винищення євреїв. Це припущення знаходить підтвердження в подальших подіях: після масового розстрілу Кох дійсно прибув до Рівного на спеціальному поїзді й 14 листопада 1941 року здійснив оглядову поїздку Україною. Дослідник Дж. Бердз² звертає увагу на символічність дати розстрілу, що стався 7 листопада 1941 року, коли відзначалася 24-та річниця Жовтневої революції — події, яку нацисти називали «святком єврейських більшовиків». Це додавало ідеологічного контексту до масових вбивств. Крім того, Дж. Бердз та інші історики, зокрема Іцхак Арад і Шмуель Спектор, розглядають також економічні причини цих злочинів. Вони стверджують, що знищення євреїв

¹ Круглов А. Без жалости и сомнения. Днепропетровск: Ткума, 2008. 33 с.

² Бердз Дж. Голокост у Рівному: масове вбивство в Сосонках, листопад 1941 р. / пер. з англ. Д.Аладька. - Рівне: Волин. береги, 2017. 168 с.

було засобом звільнення житлових та адміністративних приміщень для потреб нацистської адміністрації та новоприбулих німецьких робітників^{1 2}.

Другий етап масового знищення єврейського населення Рівного припав на 6-7 листопада 1941 року, коли в урочищі Сосонки поблизу міста було вбито, за різними оцінками, від 17,5 до 21 тисячі євреїв³. Це була одна з найжорстокіших акцій Голокосту на території України, ретельно підготовлена нацистською владою. Операція почалася із розподілу євреїв на "потрібних" фахівців, яким надавалося спеціальне посвідчення, що могло врятувати їх від смерті. Однак отримати ці документи було надзвичайно складно, і здебільшого вони діставалися багатим євреям, які могли дозволити собі придбати їх за значні кошти або цінності, тоді як справжні фахівці часто залишалися без таких паперів. Нацисти створили спеціальні загони, що виконували функції організаторів та виконавців масових розстрілів. Вони відповідали за кожну деталь операції, від копання величезних ровів для поховання тіл до ретельно спланованого обману жертв, яким повідомляли, що їх переселяють до таборів, закликаючи взяти із собою теплий одяг і запас їжі на два тижні. Фактично, люди до останнього моменту не знали, що насправді їх ведуть на страту⁴.

За день до масової страти, 5 листопада, було оприлюднено наказ про те, що всі євреї, які не мали робочих посвідчень, повинні з'явитися на збір разом зі своїми родинами. Їм було дозволено взяти найцінніші речі вагою не більше 8 кілограмів, що створювало ілюзію, що їх дійсно переселяють. Ті, хто мав ці рятівні документи, могли залишатися в місті, але під суворою заборонаю виходити на вулиці. Наказ був настільки жорстоким і цинічним,

¹ Арад, И. Они сражались за Родину: евреи Советского Союза в Великой Отечественной войне. Москва: Мосты культуры; Гешарим, 2011. 299 с.

² Spector S. The Holocaust of Volhynian Jews. Jerusalem : Yad Vashem : Federation of Volhynian Jews, 1990. 383 p.

³ Державний архів Рівненської області: До 80-й річниці вшануванню пам'яті рівнян, розстріляних в урочищі «Сосенки» 06-09 листопада 1941 року. URL: <https://rv.archives.gov.ua/fondy-online/148>

⁴ Калько С. Дорога смерті Рівне-Сосонки // РетроРівнеРитм. 2018: <https://retrorivne.com.ua/doroga-smerti-rivne-sosonki/> (дата звернення: 15.09.2024)

що навіть дозволяв залишити тільки двох дітей при наявності посвідчення, а інших відправляли на місце збору¹.

Хоча окремі члени юденрату та наближені до них знали, що насправді людей ведуть на страту, вони боялися німців і не повідомляли про це широкому загалу. Деякі підпільники в Рівному намагалися попередити євреїв про майбутню небезпеку, закликаючи їх до втечі або опору, але їхні попередження залишилися без уваги.

Ці місцеві фактори цілком відповідали загальній антисемітській політиці нацистів, яка реалізовувалася на всіх окупованих територіях. Влітку та восени 1941 року нацистська влада поступово переходила від хаотичних розстрілів до масових організованих вбивств єврейського населення, незалежно від віку та статі. Подібні акції відбувалися по всій окупованій Україні, серед найбільш відомих прикладів — масові розстріли у Бабиному Яру та Кам'янці-Подільському.

Рівненське гетто було створено під контролем німецької окупаційної влади в грудні 1941 року. Його територія охоплювала кілька вулиць, які проходили вздовж залізничних колій. Хоча офіційне створення гетто відбулося наприкінці 1941 року, деякі євреї ще певний час залишалися жити за його межами. Проте в кінці січня окупанти видали новий наказ, згідно з яким всі єврейські родини мали переселитися в гетто до 15 лютого 1942 року². Жодна єврейська родина не могла залишатися в так званій арійській частині Рівного. Гетто було розташоване в одному з найбільш занедбаних і бідних районів міста, де умови життя були особливо важкими, що створення гетто тільки підсилило.

Окрім цього, у Рівному існував інший табір, призначений для утримання цивільного населення, куди потрапляли мешканці різних

¹ "Дорога смерті "Рівне-Сосонки". Документальний фільм // Суспільне Рівне. 2022. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=jZVIKIuWY1A> (дата звернення: 15.09.2024)

² Лист бургомістра м. Рівне до гебітскомісара про переселення євреїв в гетто. 23 лютого 1942 року. Німецька мова // Державний Архів Рівненської Області. Ф.Р-22. – Оп.1, – Спр. 17.– Арк. 1

національностей з місцевості¹. Точна кількість людей, утримуваних у цьому таборі, невідома, але вони також були частиною примусової праці чи інших форм експлуатації з боку окупаційної влади.

За організацію життєдіяльності відповідав орган юденрат (Judenrat). Процес формування юденратів не мав чіткої системи і різнився в різних місцях. Часто німецькі окупанти зверталися до впливового члена єврейської громади, якому доручали створити раду для управління внутрішніми справами. У деяких випадках такі особи відмовлялися брати на себе цю роль через моральні або особисті причини. Однак, у більшості випадків до складу юденрату входили люди, які вже до війни займали керівні посади в єврейській громаді, що забезпечувало певну спадкоємність у керівництві. Зокрема, рада відповідала за розподіл їжі, організацію роботи для мешканців гетто, забезпечення житлом, охорону здоров'я, підтримання санітарних умов, а також навіть займалася поліцейською діяльністю та керувала в'язницями².

Рівненський юденрат як і інші подібні структури, також мав вести облік усіх євреїв, що проживали в гетто, включаючи новоприбулих, депортованих з інших регіонів. Позаяк нацисти примушували євреїв виконувати примусові роботи, і цей орган повинен був організовувати робочі команди. А також збирати контрибуції, які вимагала окупаційна адміністрація, часто це були великі суми грошей, золото або інші коштовності³. Лідери Рівненського юденрату, Мойсей Бергман і Яків (Леон) Сухарчук, не витримавши тиску і жаху, покінчили життя самогубством до кінця 1941 року⁴.

¹ Пагір'я, О. Місця нацистського терору на території Рівненської області, 1941–1944 рр // Територія Терору. 2019. URL: Retrieved from <http://territoryterror.org.ua/uk/publications/details/?newsid=41479> (дата звернення: 10.09.2024)

² Bender S. Judenräte and Other Representative Bodies // YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe. 2010. URL: https://yivoencyclopedia.org/article.aspx/Judenrate_and_Other_Representative_Bodies (дата звернення: 11.09.2024)

³ Trunk I. Judenrat: The Jewish Counsils in Eastern Europe under Nazi Occupation. Lincoln: University of Nebraska Press, 1996. 663 с.

⁴ Levin V. Rivne // YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe. 2010. URL: <https://yivoencyclopedia.org/article.aspx/Rivne> (дата звернення: 10.09.2024).

Окремої уваги заслуговує аналіз масових розстрілів цивільних жителів на вулиці Білій, яка стала одним із місць, що використовувалися для вбивств та захоронення військових і мирних жителів різних національностей. Свідчення колишнього сторожа Я. Карпука, який працював на вулиці Білій, дають уявлення про ті події:

«15 травня 1942 р. німці мене змусили працювати на городі й господарстві, що було на вул. Білій у Рівному, в тому місці, де відбувалися масові розстріли людей. Працюючи там, я був свідком жахливих сцен, коли німці розстрілювали тисячі ні в чому не винних людей... Серед них були українці, росіяни, поляки, євреї, люди різних професій. Часто серед них були жінки, діти, в тому числі немовлята»¹

Згідно з висновком прокурора Рівненської області Смородського від 4 грудня 1941 року, на вулиці Білій поховано близько 81 тисячі осіб. Розкриття могил після війни дало змогу встановити жахливі деталі цих масових убивств: більшість жертв були розстріляні, інші загинули від чадного газу в так званих «машинах-душогубках», а деяких людей закопували живими. Основна частина загиблих складалася з в'язнів таборів для військовополонених, а також тих, кого привозили з рівненської в'язниці².

Очевидці цих подій, такі як Марія Демчишина, яка стала свідком розстрілів на вулиці Білій, розповідали, що серед загиблих були євреї. За її словами, після масового знищення євреїв у лісі Сосонки в листопаді 1941 року, нацисти посилили контроль над містом, розшукуючи євреїв, які вижили. Тих, хто залишився живим, арештовували і відвозили на вулицю Білу в спеціальних машинах. Демчишина згадувала, як одного разу на вулицю Білу привезли дві машини з людьми, яких виводили по п'ятеро до викопаних ям. Люди чинили опір, не бажаючи йти на смерть, тому їх били прикладами, а потім розстрілювали на місці. Тим, хто погоджувався йти до

¹ Михальчук М. Шрами на тілі міста: місця вбивств євреїв у м. Рівне під час Голокосту // Критика. 2002. №11–12 С. 112–116.

² Поліція в м. Рівне Рівненської області. Ф. Р-41. 15 од. зб., 1942–1944рр., оп.1. URL: <https://rv.archives.gov.ua/upload/2021/July/L1hzbmxkM1N3MEZUM2c9PQ.pdf>

ями, наказували лягати обличчям до землі, після чого їх також розстрілювали. Того дня було вбито близько 60 людей¹.

Свідок Яків Карпук, який працював у сільському господарстві поблизу вулиці Білої, під час допиту 21 листопада 1944 року згадував, що бачив, як німці розстрілювали кілька тисяч осіб. За його словами, серед загиблих були представники різних національностей: українці, росіяни, поляки, євреї, а також люди різного соціального статусу та професій, включаючи жінок і дітей. Карпук свідчив, що в одній ямі могло бути поховано близько 1500 осіб².

У рівненській в'язниці в період 1941–1943 років утримували різні групи населення: місцевих жителів, партизанів, євреїв, а також так званих "державних злочинців". Поліцейський Михайло Міськов розповідав, що рівненська поліція активно арештовувала тих, хто висловлював невдоволення нацистським режимом або був підозрюваний у зв'язках із партизанами. Всіх заарештованих відправляли до рівненської тюрми, звідки їх регулярно вивозили на вулицю Білу для розстрілу³.

Він також свідчив, що бачив, як двічі на тиждень з тюрми вивозили групи арештованих на страти. Це були люди, звинувачені у "політичних справах", таких як спротив нацистському порядку. Один з таких випадків стався 19 листопада 1943 року, коли 60-65 осіб було вивезено за місто Рівне для страти. Арешти та розстріли були систематичними і тривали протягом усього періоду окупації⁴.

Свідок Марія Демчишина, яка у 1942 році сама перебувала у рівненській в'язниці за зв'язки з партизанами, згадувала, що нацисти щоденно вивозили бранців на розстріл, хоч і не зазначила, куди саме. Вона також розповідала, що євреїв тримали окремо в спеціальній камері, і жоден з них не повернувся звідти живим. Це підтверджується і спогадами Уласа

¹ Михальчук М. Шрами на тілі міста: місця вбивств євреїв у м. Рівне під час Голокосту... С. 121-122.

² Колекція матеріалів учасників історичних подій на Рівненщині, 27 од. зб., 1941-1945 рр // Державний Архів Рівненської області. Ф. Р-534 - Оп. 1. Спр. 4. Арк. 200–201.

³ Михальчук М. Шрами на тілі міста: місця вбивств євреїв у м. Рівне під час Голокосту... С. 119

⁴ Михальчук М. Шрами на тілі міста: місця вбивств євреїв у м. Рівне під час Голокосту... С. 120

Самчука, українського письменника, який у березні 1942 року також був у рівненській в'язниці. Самчук згадував про засекречену камеру, до якої був заборонений вхід. Одного разу він, провівши своєрідне розслідування, відкрив двері двох камер: одна була переповнена євреями, а в другій був одиночний в'язень у радянській військовій формі¹.

Влітку 1942 року розпочалася нова, ще жорстокіша хвиля масових вбивств, яка торкнулася вже всього єврейського населення. 13 липня 1942 року в Рівному було вбито останніх євреїв, що залишалися в місті. Історія рівненського гетто завершилася так само трагічно, як і десятки інших гетто, створених у Райхскомісаріаті Україна. У ніч з 13 на 14 липня 1942 року почалася акція ліквідації. Після десятої вечора гетто було щільно оточене. Озброєні групи СС і поліції, складаючись з 4-6 чоловік, силоміць вдиралися до будинків. Людей, які там мешкали, грубо виганяли на вулицю не дивлячись на активний супротив більшості євреїв намагалася залишитися в своїх домівках і чинила опір, але есесівці та поліцаї не зупинялися ні перед чим, застосовуючи жорстоку силу. Нарешті, після побиття батогами, ногами, кулаками і прикладами гвинтівок, вони зачистили будинки. Деякі діти, намагаючись врятувати своїх батьків, тягнули їх за руки і за ноги до поїзда. Упродовж наступних кількох місяців, до жовтня 1942 року, на всій території Волині було жорстоко вбито приблизно 142 тисячі євреїв^{2 3}.

Намагаючись приховати сліди своїх злочинів, вони часто вдавалися до спалювання тіл жертв. Свідок Микола Рибинський розповідав, що на початку нацисти розстрілювали людей у рівненській тюрмі, а потім тіла вивозили за місто для спалення. Тіла жертв клали на залізничні рейки, обливали горючою рідиною та підпалювали. Проте з часом, через сліди крові, які залишалися на дорогах від машин, що перевозили трупи, нацисти почали здійснювати страти безпосередньо на місцях спалення. Рибинський також свідчив, що

¹ Самчук У. На білому коні. Вінніпег, 1972. 251 с.

² Тимченко Т., Тимченко Т. Гон М. Приречені: історія рівненського гетто // MNEMONICS: memory policy center. 2019. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=j0aM7U5O0DU> (дата звернення: 11.09.2024)

³ Долганов П. Ковель: життя та загибель єврейської громади — Київ // Український центр вивчення історії Голокосту. 2023. С. 101

цивільних осіб розстрілювали протягом усього періоду окупації, регулярно проводячи масові страти. Остання відома страта, за його словами, відбулася 14 січня 1944 року, коли німці вчергове спалили тіла загиблих¹.

2.2 Повсякденне життя в Рівненському гетто

Рівненське гетто розташовувалося в одному з найбільш знедолених і бідних районів міста, що відразу накладало відбиток на умови життя його мешканців. Гетто було оточене залізничними коліями, і постійний гуркіт потягів став звичним супутником для тисяч євреїв, які опинилися тут в ізоляції. Євреїв змусили селитися в невеликі, переповнені будинки — одно- і двоповерхові споруди, що ледве вміщували всіх в'язнів. У багатьох випадках по кілька сімей змушені були тіснитися в одній маленькій кімнаті. Дев'ятеро людей, що жили разом у такому замкненому просторі, часто мушили пристосовуватися один до одного, навіть коли умови ставали нестерпними.

До Рівненського гетто забирали переважно тих євреїв, які мали професії, а також членів їхніх родин. Дорослі та навіть діти² віком від 14 років були зобов'язані щодня працювати на потреби Райху, виконуючи важку фізичну працю. Особливістю Рівненського гетто було те, що воно на початку було відкритим, тобто майже всі євреї щоденно виходили на роботу в, так звану, арійську частину міста. Частина працювала на підприємствах, інші — в численних ремісничих майстернях, де вони використовували свої професійні навички для виконання різних робіт.

Тамара Аладько згадує, як її мама, Галина Давидюк, жила в Рівному разом із батьками, коли нацисти окупували місто в 1941 році. Їхні сусіди були єврейською родиною, і донька цієї сім'ї була близькою подругою

¹ Пагір'я, О. Місця нацистського терору на території Рівненської області, 1941–1944 pp // Територія Терору. 2019. URL: Retrieved from <http://territoryterror.org.ua/uk/publications/details/?newsid=41479> (дата звернення: 10.09.2024)

² Івчик Н. Виборюючи право на життя: єврейські діти в час Голокосту // Мнемоніка. 2021. 6(10). URL: <https://mnemonika.org.ua/vyborguyuchy-pravo-na-zhyttya-natalya-ivchuk> (дата звернення: 10.10.2024)

Галини. Однак після того, як німці почали організовувати гетто, єврейську родину, як і багатьох інших, переселили туди¹.

На початку Галина, незважаючи на небезпеку, відвідувала свою подругу в гетто. Вона одного разу змогла зустрітися з нею там, але цей візит залишив глибокий страх. Галина більше не наважувалася йти до гетто, боячись як за своє життя, так і за подругу, і згодом більше ніколи її не бачила. Такий епізод нагадує про те, як нацистська окупація знищувала не тільки життя євреїв, але й їхні зв'язки з тими, хто намагався підтримати їх. Життя у гетто ставало ізольованим і небезпечним, навіть для тих, хто спочатку ризикував, аби підтримати своїх друзів або рідних. Сама атмосфера страху і невизначеності створювала бар'єри, які роз'єднували людей, знищуючи будь-яку можливість допомоги або зв'язку між євреями і їхніми неєврейськими сусідами.

Щоденні труднощі були не лише фізичними. Співжиття в таких умовах ставало випробуванням і для морального стану людей, адже постійна загроза смерті, страх за рідних і брак будь-якої надії на порятунок впливали на психологічний стан кожного. Люди змушені були знаходити способи співіснувати і підтримувати один одного, хоча це давалося нелегко.

Поруч із гетто пролягали залізничні колії, і мешканці гетто щодня спостерігали за потягами, що вирушали в невідомому напрямку. Згодом, із дедалі чисельнішими чутками про те, що відбувається в таборах на окупованих територіях, з'являлася дедалі більша тривога. Ця інформація розповсюджувалася неофіційно — перекази, уривки новин, які доходили до гетто з інших місцевостей, спогади свідків або розповіді тих, хто потрапив у табори й був звільнений або втік. Все це поступово наповнювало щоденний дискурс, посилюючи страх і безпорадність. Люди починали усвідомлювати, що ті потяги можуть бути їхнім останнім пунктом призначення, де кожен, хто сідає у вагон, більше ніколи не повернеться назад.

¹ Тимченко Т., Тимченко Т. Гон М. Приречені: історія рівненського гетто // MNEMONICS: memory policy center. 2019. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=j0aM7U5O0DU> (дата звернення: 11.09.2024)

Ця атмосфера страху перетворювала кожен день на боротьбу не лише за виживання, а й за надію, що якось вони зможуть уникнути жахливої долі, яку нацисти підготували для них у своїх концтаборах. Історикиня Наталія Івчик підкреслює, що головним пріоритетом для євреїв під час окупації було просто зберегти своє життя¹. Умови були надзвичайно жорстокими, і щоденна боротьба за виживання стала частиною реальності кожного мешканця гетто. Харчування було однією з найсерйозніших проблем. Після того як у серпні 1941 року гебітскомісар Рівного видав наказ, яким забороняв євреям купувати продукти на ринку, єврейське населення опинилося перед майже повною нестачею їжі. Відтоді пайка хліба стала основною складовою їхнього раціону, що було далеко не достатньо для нормального існування².

Експлуатація євреїв під час нацистської окупації стала звичним явищем, і працювати для окупантів було чи не єдиним способом відстрочити смерть. Жодних виплат за цю роботу не передбачалося, євреї працювали безкоштовно, часто на важких і виснажливих роботах. Єдиним «винагородженням» за їхню працю був папірець — довідка про те, що вони зайняті на роботі, яка давала тимчасову гарантію життя. Така довідка могла стати єдиним захистом від розстрілу або депортації, але вона не давала жодних гарантій на майбутнє.

Серед в'язнів гетто було багато дітей, приблизно 1300, які потрапили туди разом із батьками. Їм, на перший погляд, пощастило — вони уникли долі понад 4000 дітей, які були розстріляні в Сосонках. Хоч вони і уникли смерті під час масових розстрілів, їхня доля в гетто була такою ж трагічною, як і у дорослих³.

Серед основних майстерень, що діяли, були кравецькі, шевські, білизняні та панчішні. У цих майстернях виготовляли одяг, взуття та інші товари для потреб німецької армії та місцевої адміністрації.

¹ Гон М., Івчик Н. Жінки в час Голокосту: долі, поведінка та гендерні (не)рівності // ГОЛОКОСТ І СУЧАСНІСТЬ. 2016. №1 (14) С. 219-233

² Гон М. Голокост на Рівненщині: документи та матеріали // Центр «Ткума», Запоріжжя. 2004. С. 120

³ Круглов А. Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941–1944 годах. К.: Институт иудаики, 2002. 485 с.

Юденрат, єврейська рада, відповідала за організацію праці та примусово відправляла робітників на виконання щоденних завдань. Щодня на різні роботи відправляли від 100 до 150 євреїв, а кожної неділі близько 1000 євреїв повинні були працювати на інших примусових роботах. Примусові роботи, запроваджені в травні 1942 року, стали частиною повсякденного життя мешканців гетто.

Робочий день тривав від 8 до 12 годин, що значно перевищувало стандартні робочі норми, й був вкрай виснажливим. Умови праці були важкими: люди часто працювали в антисанітарних умовах, без належного харчування та з мінімальними засобами для виконання робіт. Такі умови призводили до швидкого фізичного виснаження та зростання смертності серед євреїв. Окрім роботи в майстернях, євреї також залучалися до будівельних робіт, ремонту доріг і обслуговування потреб окупаційної влади.

Варвара Барац у своїх спогадах описує жорстокі умови, в яких їй довелося працювати разом з іншими жінками під час нацистської окупації. Їх примусили прибирати приміщення синагоги, яку планували перетворити на ремісничу майстерню. День був особливо холодним — мороз і сильний вітер ще більше ускладнювали і без того важку роботу. Воду для миття вікон і підлоги їм доводилося брати з колодязя і нести на другий поверх, що вимагало неабияких фізичних зусиль¹.

У синагозі не було жодного опалення, тому жінкам доводилося розпалювати піч підручними засобами, використовуючи розірвані єврейські молитовники, що валялися на підлозі. Розпалювання вогню, за допомогою священних для євреїв текстів, особливо болюче і символічне — що підкреслювало не лише фізичну жорстокість окупантів, але й їхнє глузування над релігійними і культурними цінностями єврейського народу².

Попри те, що жінки мили підлогу теплою водою, холод у синагозі був таким нестерпним, що їхні руки обледеніли. Варвара Барац згадує, як під час

¹ Барац В. Рівненське гетто // Ціною власного життя. Рівне, 1995.

² Калько С. Синагоги Рівненщини: залишки знищеного світу // РівнеРетроРитм, 2024. URL: <https://retroirivne.com.ua/sinagogi-rivnenshhini-zalishki-znishhenogo-svitu/> (дата звернення: 10.10.2024)

миття її руки майже примерзали до підлоги разом із ганчіркою. Одягнена лише в літнє пальто, вона не мала можливості захиститися від морозу, і робота перетворювалася на справжнє випробування.

2.3 Стратегії виживання в Рівненському гетто

Стратегії виживання, які використовували мешканці гетто, були різноманітними і залежали від ресурсів, зв'язків та особистої винахідливості людей.

Найменш застосованою стратегією через свою обмежену внутрішню специфіку була спроба порятунку використовуючи впливові знайомства. Про це найбільш каже випадок з віденськими євреями. За свідченнями Ганса Пільца, під час окупації Рівного австрійський кінорежисер Франц Антел, відомий своїми кінороботами у Відні, був залучений до організації розваг для німецьких військових. У його театрі працювало кілька євреїв, які виконували важливі завдання, такі як гримування акторів і технічне обслуговування сцени. Коли євреїв затримали під час чергової хвилі арештів, Антел спробував домовитися з німецькими властями про їх звільнення, але його зусилля виявилися марними.

Одного дня німці Шрауз і Бюхлер, перебуваючи поблизу місця ув'язнення, почули, як за ґратами затримані євреї виконували популярні пісні з Відня, що зацікавило їх. Після розмови з арештованими вони з'ясували, що ці люди дійсно походили з австрійської столиці. Незважаючи на це, жодного пом'якшення їхньої долі не було – євреїв відправили до Костополя, де їх жорстоко розстріляли. Про цю подію було повідомлено залізничними службовцями, які стали свідками транспортування та страти¹.

¹ Постольник І., Долганов П., Івчик Н. Голокост і місто: простори вбивства – простори руйнації // Е-журнал урбаністичних студій. 2020. №9 (2). С. 121

Також були зафіксовані поодинокі випадки уникання страти шляхом потрапляння до таборів примусової праці в самому Райху¹. Наприклад, рівненська єврейка Марія Берзон дивом вижила після масових розстрілів у Сосонках і згодом опинилася в Берліні, де її використовували як примусову робітницю². Віталіна Данильчук у своїй роботі досліджує й інші випадки, коли євреї Рівненського регіону були депортовані на примусові роботи до Німеччини. Деяким з них, як Марії Грібовій-Фішман, яку схопили під час облави на ринку в квітні 1943 року, пощастило повернутися додому після війни. Такі випадки є винятковими в історіографії³.

Організовані групи опору діяли не лише в самому гетто, але й за його межами. Ефективність опору в гетто є сумнівною. Будь-які спроби протистояти злочинним діям або хоча б поставити питання могли призвести до смерті. Одним із прикладів такої небезпеки був випадок з Ізею Вебером, членом юденрату Рівного. У липні 1941 року він звернувся до німецької влади з питанням щодо зникнення євреїв, яких викрадали просто на дорогах. У відповідь він почув знущальну пропозицію: «Будь ласка, приєднуйтесь до них». Незабаром Ізя Вебер став жертвою наступної хвилі викрадень і більше його не бачили⁴.

Ті, хто зміг уникнути цієї долі та вирвався з оточення, втекли в ліси Волині, де приєдналися до партизанського руху, намагаючись знайти захист і підтримку⁵. Однак навіть у партизанських загонах вони часто стикалися з ворожістю та антисемітизмом з боку тих, хто не був євреєм. Їм доводилося боротися не тільки за своє життя, але й проти упередженого ставлення

¹ Колекція листів радянських громадян – жителів Рівненської області, які були примусово вивезені на роботи до Німеччини, Ф.Р-24, Оп. 2. URL: https://rv.archives.gov.ua/upload/2020/November/Description_575_1606720445.pdf

² Михальчук, Р. Примусова праця в Райху як порятунк (історія виживання рівненської єврейки Марії Берзон) // Historians. 2017. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/avtorska-kolonka/2260-roman-mikhalchuk-primusova-pratsya-v-rajku-yak-poryatunok-istoriya-vizhivannya-rivnenskoji-evrejki-mariji-berzon> (дата звернення: 10.10.2024)

³ Данильчук, В. До проблеми порятунку євреїв рівненського регіону під час Другої світової війни на роботах у Німеччині та в статусі військовополонених // Голокост і сучасність. 2014. №1 (11). С. 9–23

⁴ Memorial Book of Rivne. Retrieved from <https://www.jewishgen.org/yizkor/rovno/rov514.html>

⁵ Кравчук Д. Радянське підпілля на Рівненщині під час німецько-радянської війни // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». 2015. № 24. С. 78—80

всередині самого руху опору. За підрахунками, вижити у цих надзвичайно складних умовах вдалося лише 1,5% євреїв, що мешкали на Волині¹. Ті євреї, що змогли врятуватися і приєднатися до партизанських загонів, пізніше брали участь у визволенні Рівного 5 лютого 1944 року.

Але в Рівненському гетто такий опір не носив масовий характер на відміну від іншого гетто на Волині, що був розташований у Тучині. Восени 1942 року, група організованих підпільників та інші мешканці гетто спланували повстання, щоб вирватися з гетто та хоча б спробувати вижити. Вони таємно збирали зброю, яку вдалося купити або здобути завдяки підпільним зв'язкам. У гетто нелегко було організувати навіть мінімальні запаси боєприпасів, але зібраного вистачило, аби почати бій.

Раптово, у визначений день і час, повстанці прорвалися через огорожу гетто, зірвали дроти та захопили кілька охоронців зненацька. Однак багато повстанців загинули відразу під час штурму або при спробі втечі. Близько тисячі вцілілих євреїв, скориставшись моментом, кинулися до лісу. Там вони деякий час переховувалися в природних схованках — серед густого листя та в ямах, викопаних у землі. Ліс став для них тимчасовим укриттям, і в холодних осінніх умовах вони сподівалися на порятунок та підтримку від партизанських загонів або місцевих жителів, які могли їм допомогти. Але не минуло багато часу, як нацисти дізналися про їхню втечу. Ліс оточили, і почалися масові обшуки, а також переслідування. Втікачі мужньо намагалися чинити опір, але з часом їх знаходили й знищували одного за одним².

Щоб вижити, євреї в гетто були змушені обмінювати будь-які речі, які в них залишалися, на їжу. Це були останні цінності, що залишилися в них після життя до війни. Проте це не був обмін у звичному його розумінні, а скоріше неадекватна оплата. Адже такий обмін часто був нерівноцінним: в

¹ Volhynia and Rovno. Historical Background // Yad Vashem, via Internet Archive. 2012 URL: https://web.archive.org/web/20120413112512/http://www.yadvashem.org/yv/en/righteous/stories/historical_background/volhynia_dubno.asp (дата звернення: 11.10.2024)

² У Рівному презентували документалку про повстання у гетто та віртуальний "музей" // Суспільне Рівне. 2019. 27 (01). URL: <https://suspilne.media/rivne/99858-u-rivnomu-prezentuvali-dokumentalku-pro-povstanna-u-getto-ta-virtualnij-muzej/> (дата звернення: 15.09.2024)

умовах відчаю люди погоджувалися на несправедливі угоди, де за маленький шматок хліба чи трохи овочів вони віддавали речі значно більшої вартості. Та попри всі труднощі, багато з них намагалися підтримувати один одного, обмінюючись їжею або іншими ресурсами, щоб хоча б частково полегшити свою долю в цих умовах постійного голоду і страху перед майбутнім¹.

Частина євреїв, особливо члени юденрату, намагалася співпрацювати з нацистською адміністрацією в надії покращити умови життя або забезпечити виживання хоча б частини населення. Проте такі дії були морально суперечливими і не завжди гарантували порятунок. Коли ресурси були на межі виснаження, юденрат виконував не лише традиційні функції, як-от організація релігійних обрядів, поховань, освітніх та соціальних заходів, але й узяв на себе роль, яку зазвичай виконували державні органи². Релігія і внутрішня підтримка всередині громади також грали важливу роль. Люди намагалися зберегти віру і надію навіть у найтяжчих умовах, допомагаючи одне одному духовно і морально.

Більш заможні євреї намагалися отримати кращі умови для себе та своїх родин через підкуп нацистських солдатів або колаборантів. Це могло включати покращене становище на роботі, доступ до харчів або навіть допомогу в уникненні масових арештів. Якщо такої можливості не було, незважаючи на заборони, останні статки жителів гетто уходили на забезпечення мінімального рівня виживання через обмін товарів на чорному ринку, за невисоким курсом.

У випадках, коли євреї намагалися втекти, на них спускали службових собак, які жорстоко загризли їх до смерті. Страх перед неминучою жорстокою карою утримував багатьох від спроб порятунку, і лише поодиноким людям вдавалося уникнути такої долі. Свідок цих подій згадував, що за весь час окупації з вулиці Білої, де відбувалися масові арешти

¹ Калько С. Рівненське гетто. Вікно в небуття // РівнеРетроРитм, 2019. URL: <https://retrovivne.com.ua/rivnenske-getto-vikno-v-nebuttja/> (дата звернення: 14.09.2024)

² Гильберг Р. Юденраты как сознательные или бессознательные орудия коллаборации (иврит) // Еврейское руководство под властью нацистов. Иерусалим. 1980.С.26,29.

та страти, вдалося врятуватися лише одному чоловікові. Він скористався хитрістю: взяв лопату у робітників залізниці та почав удавати, що копає, прикидаючись залізничним працівником¹.

2.4 Передумови створення гетто та окупація Кам'янець-Подільського

Протягом багатьох років влада Кам'янця-Подільського чинила активний опір спробам єврейської громади оселитися в цьому важливому торговому центрі на південному сході Речі Посполитої. Ще у 1447 році був прийнятий указ, який дозволяв євреям залишатися в місті не більше трьох днів. Ця обмежувальна практика отримала подальший розвиток у 1598 році, коли король Сигізмунд III видав новий указ, який офіційно забороняв єврейському населенню селитися в самому Кам'янці-Подільському та його передмістях. Окрім заборони на постійне проживання, євреям було заборонено вести будь-яку торговельну діяльність. Таким чином, їхнє перебування в місті знову було обмежено трьома днями².

Незважаючи на такі обмеження, під час повстання Богдана Хмельницького у 1648 році євреї шукали притулку в укріпленому місті, сподіваючись на його здатність витримати облогу козаків. Місто витримало дві великі атаки в 1648 і 1652 роках, і це зробило Кам'янець-Подільський надійним місцем для єврейських утікачів. Після цих подій король Ян II Казимир дав офіційний дозвіл євреям залишатися в місті. Однак, незважаючи на королівський указ, у 1654, 1665 і 1670 роках місцева влада знову намагалася обмежити їхнє проживання через різні заборони³.

У 1832 році місцеві християнські жителі звернулися до уряду з проханням вигнати євреїв з міста, аргументуючи це правами, які були надані

¹ Колекція матеріалів учасників історичних подій на Рівненщині, 27 од. зб., 1941-1945 рр // Державний Архів Рівненської області. Ф. Р-534 - Оп. 1. Спр. 4. Арк. 200-201.

² Завальнюк О, Комарніцький О. Нариси з історії Кам'янця-Подільського. Львів: Центр Європи, 2006. 136 с.

³ Петров М. Б. Історична топографія Кам'янця-Подільського кінця XVII — XVIII ст. (Історіографія. Джерела). Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2002. 384 с.

їм ще в середньовіччі. Хоча уряд відхилив цю петицію, в 1833 році було запроваджено нові обмеження: євреям заборонили будувати магазини та будинки в самому місті. Їм дозволили займатися будівництвом лише у двох передмістях, що було ще одним способом обмежити їх присутність у центральних районах. Це обмеження протрималося до 1859 року, коли його скасували.

Незважаючи на ці численні обмеження, єврейська громада Кам'янця-Подільського до середини XIX століття значно зросла і відігравала важливу роль у місцевій економіці. У 1857 році в місті було зареєстровано 67 єврейських купців 1-ї та 2-ї гільдій, а також 933 купці 3-ї гільдії, тоді як серед християн було лише 10 купців 3-ї гільдії і жодного представника вищих гільдій. Ці цифри свідчать про значну роль євреїв у торговельній діяльності міста. До 1897 року кількість єврейського населення сягнула 16 211 осіб, що становило приблизно 40% від загальної чисельності жителів міста. Єврейська громада була задіяна переважно в дрібній промисловості, торгівлі та ремісничих професіях¹.

Кам'янець-Подільський був також місцем, де діяли видатні рабини і культурні діячі. У 1905 році в Кам'янці-Подільському відбувся єврейський погром. До 1910 року чисельність єврейської громади сягнула 22 279 осіб. У місті діяло 33 синагоги, чотири приватні школи, модернізований хедер, а згодом відкрилися ще дві школи, де навчали на івриті, і єврейська бібліотека. Кам'янець-Подільський став важливим центром єврейського життя, тут активно працювали всі основні єврейські партії².

З 1917 до середини 1920-х років у Кам'янці-Подільському діяли численні сіоністські організації, серед яких «Цейрей Ціон», «Поалей Ціон», «Хегалуц» і «Тарбут». Створювалися єврейські школи, вечірні класи, бібліотеки та народні доми. У 1920 році організували спілку вчителів івриту,

¹ Kamenets-Podolski // History of Jewish Communities in Ukraine. 2016. URL: https://jewua.org/kamenets_podolski/ (дата звернення: 15.09.2024)

² Петров М. Б., Рибак І. В. Кам'янець-Подільський // Енциклопедія історії України. К. : Наукова думка, 2007. С. 55—64.

а також було зареєстровано єврейську комедійну труп, також на початку 1920-х у місті відкрилася філія відомого єврейського видавництва «Культурна ліга».

У перші роки радянської влади більшість євреїв Кам'янця-Подільського займалися торгівлею, ремісництвом, працювали на адміністративних посадах чи фабриках. Однак із приходом радянської влади багато заможних євреїв покинули країну, що негативно вплинуло на економічне становище єврейської громади¹.

Після 1918 року, під час громадянської війни, євреї міста зазнали серйозних страждань. У липні 1919 року петлюрівцями був організований погром, під час якого загинуло близько 200 євреїв. У лютому 1921 року в місті відбулася ще одна трагедія – солдати Червоної армії розстріляли 16 євреїв, серед яких був і рабин Аксельрод.

У 1922 році в місті відкриваються професійні школи для підготовки єврейської молоді. Однак, до 1926 року кількість євреїв у Кам'янці-Подільському скоротилася до 12 774 осіб, що становило лише 29,9% від загальної кількості мешканців міста. У цей період багато єврейських сімей покинули місто: 76 сімей переселилися до Криму, а 80 – до Біробіджана. В місті працювали три школи, де навчання велося на їдиші, і два педагогічні училища, проте до 1938 року залишилася лише одна школа².

У 1926 році в Кам'янці-Подільському відбулася подія, що яскраво відображала напруженість між радянською владою та єврейськими сіоністами. Під час агітаційної зустрічі в місцевому театрі, де московський політсекретар виступав з промовою проти сіонізму, група членів молодіжної організації «Хашомер-Хацаїр» влаштувала акцію протесту. Вони закидали агітатора тухлими яйцями та помідорами, що викликало великий скандал. Поліція оперативно втрутилася та заарештувала 12 учасників акції.

¹ Хоптяр А. Голокост у Кам'янець-Подільській області: хронологія, механізми, методи винищення єврейського населення (липень 1941–січень 1943 рр.). // Український історичний журнал. 2020. №1.

² Качковський О. Про діяльність єврейських релігійних громад в Кам'янці-Подільському у XIX - 20-х роках XX ст. II Міжнародні відносини в контексті українського державотворення історія та сучасність. - Кам'янець-Подільський, 2001. -С.125.

Наступного ранку мешканці міста прокинулися і побачили, що вулиці були вкриті листівками, які закликали до масового протесту з вимогою негайного звільнення затриманих. Листівки містили заклик до єврейської громади міста прийти на акцію солідарності з ув'язненими¹.

Станом на січень 1939 року єврейська громада Кам'янця-Подільського налічувала 13 796 осіб, що становило близько 38% від загальної кількості мешканців міста.

Німці увійшли в місто 11 липня 1941 року і негайно наклали офіційні обмеження на євреїв у цьому районі. 26 серпня 1941 року від 12 000 до 14 000 євреїв, депортованих до Кам'янця-Подільського з території Підкарпатської Русі, яка на той момент контролювалася угорськими військами, були жорстоко знищені в районі складу боєприпасів на околицях міста. Євреям різного віку та статі було наказано зібратися на міському залізничному вокзалі під приводом того, що їх або повернуть до їхніх домівок, або переселять до Палестини. Ця брехня створила у людей відчуття тимчасової безпеки, але замість обіцяного переселення їх відвезли до місця страти.

На місці євреїв зустріли озброєні міліціонери, які наказали їм пройти під їх наглядом і здати всі цінні речі, включаючи гроші та особисті прикраси. Деяким жертвам було наказано роздягнутися. Також були підозри, що певних людей ховають під довгими пальто, тому коменданти їх прокалували. Вбивцями були члени 320-го батальйону поліції порядку, а також спеціальний підрозділ, сформований Фрідріхом Єкельном, головнокомандувачем СС і поліції в регіоні «Південь», до якого входили його особисті охоронці та члени його штабу. Євреїв під конвоєм повели на північно-східну околицю міста на лісову галявину до території колишнього складу боєприпасів. Там можна було побачити великі воронки від вибухів снарядів, які стали місцем жахливої різанини. Євреям наказали зняти одяг,

¹ Нестеренко В. Єврейські релігійні громади на Поділлі в 20-30-ті роки XX ст. // Міжнаціональні відносини в контексті українського державотворення та сучасність. - Кам'янець-Подільський, 2001. - С. 117.

віддати всі гроші та коштовності, після чого їх по групах відводили до воронки, де розстрілювали з автоматичної зброї¹. Їх змушували лягати обличчям донизу в заздалегідь вириті ями, після чого вони були страчені пострілами в потилицю.

У той час через місто проїжджав угорський військовий конвой. Один із водіїв, Габор Мермельштейн, почув постріли і, побачивши жінок, які плакали, вирішив їхати далі, щоб дізнатися більше. У лісі він побачив сотні людей, які роздягалися та йшли до масових поховань. Єврейські водії спостерігали за цим із болем і страхом. Німецький офіцер, намагаючись їх заспокоїти, сказав: «Не хвилюйтеся, євреїв у світі ще залишилося достатньо». Загалом за два дні було знищено 23 600 людей, з яких 10 000-15 000 складали угорські євреї. Після цієї трагедії тих, хто мав спеціальні навички, залишили працювати у трудовому таборі, а згодом у січні 1942 року ще 4000 людей було страчено, пізніше було вбито 500 дітей віком від 4 до 8 років, а в січні та лютому 1943 року розстріляли ще 4500 осіб. Після війни Кам'янецька комісія виявила в цьому районі сім братських могил, у тому числі одну з рештками 500 дітей².

Час вчинення масового розстрілу в Кам'янці-Подільському залишається предметом обговорення та суперечок серед істориків через розбіжності в даних. Згідно з одним із донесень, Фрідріх Єккельн, який очолював мобільні загони СС, доповідав про кількість убитих рано вранці 27, 28 та 29 серпня 1941 року. Це може свідчити про те, що вбивства почалися раніше, а звіти подавалися на наступний день після скоєння злочинів. Історик Клаус Малманн, який досліджував дані цього періоду, припустив, що кожен з ранкових звітів фактично відображав події попереднього дня. Ця версія також знаходить підтримку серед частини інших дослідників, які схильні вважати, що злочин мав місце 26-28 серпня.

¹ Braham R.L. The Kamenets Podolsk and Délvidék Massacres: Prelude to the Holocaust in Hungary // Yad Vashem Studies. 1973. № 9, Yad Vashem, pp 133–156.

² Kamenets-Podolski // History of Jewish Communities in Ukraine. 2016. URL: https://jewua.org/kamenets_podolski/ (дата звернення: 15.09.2024)

Однак існують інші трактування. Деякі історики відзначають, що масові вбивства відбувалися протягом двох днів — 27 і 28 серпня¹, тоді як інші вважають, що акція розтягнулася на три дні, з 27 по 29 серпня 1941 року². Ще одна група дослідників стверджує, що розстріли продовжувалися навіть довше, до 31 серпня³, що підкріплюється певними свідченнями про постійні перевірки й облік жертв на різних етапах акції.

Ті, кому вдалося вижити після цих розстрілів, були переміщені до гетто, розташованого на території колишнього радянського військового містечка, де до війни базувалася навчальна частина радянських прикордонників. Однак навіть після переселення розправи не припинилися. Щосуботи у другій половині 1942 року невеликі групи євреїв виводили з гетто і розстрілювали поблизу того ж складу боєприпасів.

Депортації євреїв до Кам'янця-Подільського⁴ проводилися через Коломию, і місцева єврейська громада спочатку намагалася допомагати новоприбулим. Проте з кожним новим випадком ситуація ставала дедалі гіршою: не вистачало місць для проживання, припинилося постачання продуктів, а в таборах почали поширюватися хвороби та спалахи епідемій. Ці важкі умови змусили нацистів вимагати від угорського уряду припинити подальші депортації. Угорський міністр внутрішніх справ виконав це прохання, але ситуація для депортованих вже стала критичною.

У цей час нацисти готували масштабну акцію знищення місцевих євреїв. З прибуттям додаткових єврейських груп з Угорщини ситуація тільки погіршилася, і нацистські військові не знали, що робити з такою кількістю людей.

¹ Frojimovics K. The Routledge History of the Holocaust. London: Routledge, 2010. P. 536

² Angrick A. Occupation policy and mass murder. Einsatzgruppe D in the southern Soviet Union 1941 – 1943. Hamburg: Hamburger Edition, 203. 203p.

³ Dean M. Collaboration in the Holocaust. Crimes of the local police in Belorussia and Ukraine, 1941–44. Liverpool: Liverpool University Press, 2003. 261 p.

⁴ Braham R.L. The politics of genocide. The Holocaust in Hungary. An abbreviated version of the definitive work on the destruction of Hungarian Jewry. New Your: Columbia University Press, 1981. 321 p.

Есесівські загони Фрідріха Скульна вбили 23 600 осіб, зокрема 10 000–15 000 угорських євреїв. Це було перше масове вбивство під час Голокосту, кількість жертв якого сягнула п'ятизначної цифри.

2.5 Повсякденне життя в Кам'янець-Подільському гетто

Коли угорських євреїв почали переселяти до Кам'янця-Подільського, місцеві євреї зустріли їх із співчуттям. Попри те, що самі мешканці гетто були обмежені в ресурсах і харчуванні, вони щиро ділилися своїми скромними запасами їжі з новоприбулими, розуміючи, що ті втратили все і не мали іншого місця для притулку. Навіть наймізерніші пайки розподілялися так, щоб допомогти тим, хто прибув, уникнути голоду і хоч трохи підтримати їх у важкій ситуації. Спочатку угорських євреїв розселили серед місцевих євреїв міста і навколишніх поселень. Як розповідають очевидці, їх зустріли тепло, а місцеві євреї ділилися з ними їжею і житлом. Громадські будівлі, такі як синагоги та школи, були відкриті для новоприбулих місцевими жителями. Влітку 1941 року у гетто зосередили значну кількість євреїв із регіону, включно з угорськими переселенцями. Вже 20 липня було створено гетто, куди переселили євреїв із Кам'янця-Подільського, близько 11 000 угорських євреїв, а також тих, хто був депортований з Чехословаччини, Польщі та Голландії¹.

Виділили депортованим кілька громадських будівель, зокрема синагоги та школи, які стали тимчасовим притулком. Синагоги перетворилися не лише на місце молитви, а й на притулок, де люди могли зібратися, поспілкуватися і знайти розраду один у одному. Школи, які раніше служили для навчання дітей, також перетворилися на місця, де переселенці могли хоча б трохи відчутти себе в безпеці. У цих будівлях угорські євреї знаходили не лише дах

¹ Rosen A., Sarig H., Bernstein Y. Kaminitz-Podolsk and its Environs Randolph. Ed Abraham Rosen and others. Bergenfield N.J. : Avotaynu Foundation, 2019. 234 p.

над головою, а й підтримку з боку місцевих мешканців, які розуміли їхній біль і були готові поділитися останнім¹.

Єврейський квартал був переповнений. Люди жили у зруйнованих або напівзруйнованих будинках, де не вистачало елементарних умов для нормального життя. Будинки були переповнені, і в одній кімнаті могли мешкати кілька сімей. Більшість не мали навіть ліжок, тому люди спали на підлозі або на імпровізованих настилах. Єврейські квартали, куди їх примусово зібрали, були перевантажені до краю: на вузьких вулицях і тісних помешканнях було скупчено настільки багато людей, що вони часто мушили спати просто на землі, під відкритим небом, серед бруду. Скупчення відходів і бруд настільки сильно насичували повітря, що дихати було майже неможливо. Нестерпний сморід поширювався на всю округу.

У кварталі панувала антисанітарія, через що швидко поширювалися хвороби. Вулиці були брудними, з неприємними запахами, які йшли від сміття, каналізаційних відходів та непохованих тіл померлих. Вода була заражена, особливо в річці Дністер, і люди боялися її вживати, оскільки вона не відповідала жодним санітарним нормам.

У Кам'янці-Подільському 18-19 серпня зафіксовано важке становище депортованих: *«Тут є кілька євреїв, особливо жінок, вони в лахмітті, але просять хліба в прикрасах і з нафарбованими червоною фарбою губами. Вони готові віддати за нього будь-які гроші. Одні рахують свої кроки з відчаєм на обличчі, інші повзуть по дорозі, впавши від виснаження і голоду. Хтось перев'язує рани на ногах ганчірками, вирваними з одягу... Єврейський квартал міста переповнений євреями, серед них багато з Будапешта: вони живуть у невимовному і невимовному бруді, приходять і йдуть у мізерному вбранні, на вулицях сморід, в деяких будинках лежать непоховані трупи. Вода в Дністрі заражена, то тут, то там трупи вимиває на берег».*²

¹ Davis M. The Nazi Invasion of Kamenets // JewishGen. 2017. URL: <https://kehilalinks.jewishgen.org/Kamyanets-Podilskyy/1939-1945.htm> (дата звернення: 15.09.2024)

² Krisztián U. A második világháború (The Second World War.). Budapest: Osiris, 2005. pp. 177-178

Однак через гостру нестачу води їм доводилося використовувати навіть її для пиття і приготування їжі. Гостра нестача їжі стала одним із найважчих викликів для мешканців єврейського кварталу. Продовольчі поставки були припинені, і люди були змушені виживати на мінімальних пайках або голодувати. Мешканці намагалися обміняти свої останні цінні речі, прикраси, одяг на будь-яку їжу, яку могли знайти, проте навіть це не завжди було можливим. Голод призвів до значного виснаження людей, і багато з них помирали просто від виснаження або супутніх хвороб.

18-19 серпня 1941 року угорські військові, що проїжджали через Кам'янець-Подільський, були шоковані жахливими умовами, в яких перебували євреї. Вони виглядали виснаженими, знеможеними і майже безнадійними. Багато з них були вдягнені в лахміття – одяг настільки зношений і пошарпаний, що вже не виконував навіть мінімальних функцій захисту від холоду і бруду. Деякі євреї намагалися обмінювати останні залишки коштовностей на хліб чи воду, аби вижити ще хоча б один день.

Виснаження і голод були настільки сильними, що деякі просто падали на землю, не маючи сил продовжувати рух. Багато з них кульгали або ледве пересувалися через відкриті рани на ногах, які без медичної допомоги швидко інфікувалися і ставали джерелом нестерпного болю. У відчаї люди використовували шматки одягу як бинти, хоча ці «перев'язки» мало допомагали, адже навіть базових медикаментів не було. У цьому хаосі життя і смерті на вулицях можна було побачити покинуті тіла тих, хто помер від голоду чи виснаження, яких не ховали через брак сил або засобів. Їх залишали просто на вулицях, і згодом ці тіла розкладалися під палючим літнім сонцем. Вода з річки Дністер, яку багато хто був змушений пити, була заражена, адже в неї також потрапляли трупи, які потім вода виносила на берег.

Через жахливі умови життя, голод і антисанітарію швидко поширювалися різні інфекційні хвороби, серед яких тиф і дизентерія. Медична допомога практично не була доступною, і багатьом людям не

вистачало навіть мінімальних ліків. У багатьох будинках можна було бачити хворих, які лежали без допомоги, а тіла померлих часто залишалися непохованими¹.

Незважаючи на такі важкі умови, єврейська громада намагалася підтримувати певний рівень соціальної взаємодії. Дехто намагався організовувати імпровізовані релігійні зібрання або молитви, хоча це було заборонено.

Єврейське населення було розділене на дві основні групи: місцевих жителів, які залишилися після окупації міста, і депортованих євреїв, яких привезли з інших регіонів, зокрема з Угорщини. Ці дві групи мали подібні виклики, однак їхнє становище місцями значно відрізнялося. Місцеві євреї до початку депортацій вже певний час жили в умовах приниження та ізоляції. Вони були змушені переселитися до єврейського кварталу, де будинки були старими та занедбаними. Для багатьох місцевих жителів це був вимушений крок, і вони втратили свої звичні домівки, бізнеси та інші джерела існування. У кожному будинку проживало значно більше людей, ніж він міг вмістити, що призводило до переповнення та антисанітарних умов².

Депортовані євреї, прибувши до Кам'янця-Подільського, опинилися в ще гіршій ситуації. Вони не мали жодного місця для проживання, часто ночували просто неба або в імпровізованих притулках. Місцева єврейська громада намагалася допомагати новоприбулим, однак з кожним новим транспортом ситуація ставала все більш безнадійною: не вистачало місця, їжі та одягу для всіх. Вони були змушені жити в ще гірших умовах, ніж місцеві жителі, оскільки не мали жодних ресурсів чи підтримки.

Найстрашніші випробування для депортованих почалися після того, як вони перетнули угорсько-український кордон. Після цього їхня доля була в руках угорських і німецьких військових, а також місцевої української міліції та агресивних мешканців. Як згадувала одна з врятованих дівчина з родини

¹ Diachenko A., Sobkowiak-Tabaka I. Excavations in Kamenets-Podolskiy // Adam Mickiewicz University In Pozna, 2021 P. 88-101

² Braham R.L. The politics of genocide: the Holocaust in Hungary. Detroit: Wayne State University, 2000. 321 p.

Шехтер, її мати була розстріляна на очах її брата, який лише дивом вижив. Багатьох людей, особливо старших, скидали в річку або вбивали на місці. Герман Фріммер, солдат з Тисауйвароша, став свідком жахливих знущань угорських військових над єврейськими депортованими. Він розповідав, як сержант Єно Кіралі, служивши в Ніредьгазі, скидав євреїв у річку Дністер прямо перед очима свідків. Серед тих, кого він бачив, була подружня пара, з якою Фріммер був знайомий особисто¹.

Для депортованих євреїв ситуація була ще більш критичною, оскільки вони прибули до вже перенаселеного кварталу з пораненнями та виснаженням, які посилювали ризик інфекцій. Вони були вразливішими до хвороб через тривалі перехідні періоди, під час яких вони майже не мали доступу до їжі, води чи медичної допомоги. Місцеві євреї, хоча й жили в подібних умовах, мали трохи більше часу для адаптації, однак загальний рівень смертності був високим як серед місцевих, так і серед депортованих.

Місцеві євреї вже певний час жили під окупацією, і їхні запаси їжі виснажилися. Раніше вони могли обмінювати цінності або отримувати мінімальні пайки, але депортація нових груп призвела до різкого скорочення продовольчих ресурсів. У результаті, навіть ті, хто мав щось для обміну, не могли знайти достатньо їжі для виживання. Місцеві євреї, маючи більше досвіду в умовах окупації, намагалися допомагати новоприбулим. Вони ділилися залишками їжі, надавали тимчасовий притулок і допомагали організовувати імпровізовані схованки. Однак через різке збільшення кількості депортованих, можливості для допомоги швидко виснажилися.

Після закінчення Другої світової війни єврейська громада, що повернулася до Кам'янця-Подільського, намагалася відновити своє життя і культурну спадщину в 1946-1947 роках. Вони зробили спроби відновити єдину вцілілу будівлю синагоги, однак зіткнулися з активним опором з боку місцевої влади. Їм було заборонено не тільки використовувати синагогу, але

¹ The First Massacre: Kamenets-Podolsky // DEGOB. 2019. URL: <http://degob.org/index.php?showarticle=2019> (дата звернення: 10.09.2024)

й проводити молитви у приватних оселях. До того ж, їхня спроба зареєструвати свою релігійну спільноту як громадську організацію була відхилена.

2.6 Стратегії виживання у Кам'янець-Подільському гетто

У 1943 році продовжувалися вбивства тих євреїв, які дивом пережили масові розстріли в 1941-1942 роках, але були схоплені німецькими окупантами або їхніми місцевими співучасниками. Серед загиблих також були євреї, привезені до Кам'янця-Подільського з навколишніх сіл і містечок. Зокрема, це були євреї з таких населених пунктів, як Оринин, Жванець, Китайгород, Стара Іщиця, Чемерівці, Смотрич, а також багато інших поселень. Виживання під час першої хвилі масових розстрілів могло відбуватися завдяки кільком стратегіям. Багато євреїв намагалися тікати з міст і сіл до віддалених або лісових районів. Деякі знаходили притулок у лісах, печерах чи полях, інші шукали прихисток у сусідів або знайомих, зокрема неєвреїв, які ризикували своїм життям, щоб допомогти. Деякі євреї ховалися в будинках, підвалах, на горищах або навіть у спеціально підготовлених сховищах в стінах будівель¹.

Поодинокі випадки порятунку під час масових розстрілів не гарантували повного уникнення небезпеки, але інколи давали шанс уникнути смерті. Така можливість виникала лише в рідкісних обставинах, і навіть ті, кому пощастило, продовжували залишатися в постійному страху за своє життя. Біна² згадує, як її разом із іншими євреями привезли на місце розстрілу. Серед натовпу був чоловік, який мав спеціальний документ, що давав йому дозвіл на звільнення. За цим документом його відпустили та дозволили залишити місто. Проте замість того, щоб втекти, він повернувся

¹ Eisen G., Stark, T. The 1941 Galician Deportation and the Kamenets-Podolsk Massacre: A Prologue to the Hungarian Holocaust // Holocaust and Genocide Studies. 2013. №27(2). P. 207–241.

² Teneblat B. Kamenets-Podolsk: Mass Murder of the Jews // Yad Vashem. 2010. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=H-YliQXxABA> (дата звернення: 10.09.2024)

до своєї родини. Після тривалих прохань і емоційних благань чоловіку дозволили забрати з собою дружину і трьох дітей, відповідно до того, що було зазначено в документі.

Під час цього хаосу, коли гучно оголосили прізвище «Каганович», 14-річна Біна разом зі своїм молодшим братом помітили свою тітку серед тих, кого звільняли. Швидко зорієнтувавшись, вона побігла до них і заявила, що ця жінка – її мати. Ця спонтанна дія врятувала її життя. Чоловік, який був звільнений, зрозумів, що Біна також потребує допомоги, і погодився допомогти їй вийти з цієї ситуації.

Пізніше, щоб зміцнити легенду про їхню сімейну приналежність і приховати справжню ідентичність Біни, вони скористалися деталями з документа, де було зазначено троє дітей, хоча фактично з ними їхало п'ятеро. Щоб уникнути підозр, Біна була змушена стверджувати, що вона не єврейка і потрапила до групи помилково.

У такий спосіб врятувався й Ілля Келманович¹. Подібним чином опинившись у безвихідній ситуації, коли його вже майже привели до ями для розстрілу. В момент, коли залишалось лише кількадесят хлопців його віку, яким уже наказали йти на страту, Ілля вирішив діяти на свій страх і ризик. Він швидко підійшов до поліція і, зберігаючи самовладання, заявив, що він не єврей, а українець, і що його затримали випадково, коли він просто пішов за хлібом. У той хаотичний момент поліція, можливо, була менш пильна або Ілля був достатньо переконливий, і замість перевірки, його відпустили, вірячи його історії. Ця імпровізована легенда врятувала його життя, хоча на той момент все ще залишалася висока ймовірність викриття. Ілля продовжував триматися своєї вигаданої історії, вдаючи, що не має жодного стосунку до єврейської громади, і таким чином уникнув смерті.

¹ Kelmanovich I. Murder of Kamenets-Podolsk Jews at the Munitions Depot // Yad Vashem. 2014. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=XYolUFgfFIA> (дата звернення: 10.09.2024)

Інше виключення мав Дьюла Шпіц¹, угорський єврей з Будапешта, до призову на військову службу працював таксистом у передмістях столиці. На відміну від багатьох інших угорських євреїв, яких забирали на примусові роботи в рамках трудової повинності, Шпіца, з невідомих йому причин, зарахували до регулярної угорської армії. У період з 1940 по 1942 рік він служив водієм і мав завдання перевозити цінні речі, що були конфісковані угорськими офіцерами на окупованих територіях. Серед награбованого були хутра, музичні інструменти, зокрема піаніно, а також картини. Шпіц отримав дозволи забирати деякі з цих речей для своєї родини, що стало певною винагородою за його службу.

Одним із ключових етапів його військової служби було перебування в Кам'янці-Подільському, де в серпні 1941 року він став свідком однієї з найбільших трагедій війни. Протягом 27-28 серпня, угорські війська, поряд з німецькими солдатами та підрозділами СС, взяли участь у масових розстрілах місцевих євреїв. Шпіц бачив ці масові вбивства на власні очі, коли сотні людей були знищені в ході каральних акцій.

Незважаючи на те, що Дьюла був солдатом угорської армії, німецька окупаційна влада не пощадила його через його єврейське походження. Після певного часу його заарештували і відправили до концентраційного табору Маутхаузен. Там, у важких умовах, він провів останні роки війни і, зрештою, загинув у 1945 році, незадовго до кінця війни.

Принципово інший підхід мали депортовані угорські євреї². Зі спогадів тих, хто вижив після депортацій, можна зрозуміти, що до Кам'янця-Подільського було перевезено лише частину єврейського населення. Одним із учасників такої депортації був Габор Мермельштейн, який служив водієм в угорській армії. Йому доручили перевезення євреїв, і кожен транспортний засіб супроводжували двоє охоронців. Євреїв вивантажували після прибуття

¹ Sved I. A unit of Hungarian soldiers that includes a Jew from Budapest, poses in front of a truck // United States Holocaust Memorial Museum. 2012. URL: <https://collections.ushmm.org/search/catalog/pa1090808> (дата звернення: 10.09.2024)

² The First Massacre: Kamenets-Podolsky // DEGOB. 2019. URL: <http://degob.org/index.php?showarticle=2019> (дата звернення: 10.09.2024)

до Галичини, залишаючи їх уночі без будь-якої підтримки чи засобів для виживання. Наприклад, одного 12-річного хлопчика, депортованого з Кьорьошмезо, просто висадили біля річки Дністер і залишили напризволяще.

Інша група депортованих з Вайцлів пережила ще більше принижень: їх повністю роздягли та відібрали всі цінні речі, після чого угорські військові примусово погнали їх у напрямку України. Вони блукали кілька місяців, проходячи через різні села, аж поки не повернулися назад до угорського кордону. Інші групи, такі як депортовані з Фельсобиштри, були змушені поневірятися по території Польщі майже рік, намагаючись вижити. Групи депортованих не залишалися на одному місці, оскільки це могло привернути увагу¹ місцевої влади або військових патрулів. Вони постійно рухалися, блукаючи через різні села, часто у віддалених районах, щоб уникнути відкритих конфліктів. Таким чином, вони намагалися залишатися поза увагою окупаційної влади. У деяких випадках, коли депортовані доходили до сіл, вони намагалися знайти підтримку серед місцевого населення. Навіть за умов страху перед окупантами, деякі місцеві мешканці могли потайки дати їжу або дозволити переночувати у стайні чи іншому сховку.

Інший 17-річний хлопець, заарештований у Будапешті разом зі своєю родиною, розповідав, як після перетину кордону їх відпустили та дозволили йти, куди хочуть. Вони були змушені перетнути польський кордон, але повернутися назад не могли, оскільки це означало б загибель. У Польщі вони зустріли нацистських військових і угорських жандармів, які розстріляли його матір, братів і сестер. Хлопець дивом уцілів і зумів повернутися до Угорщини.

Тисячі депортованих зуміли дістатися Станіславова, де зазнали нових нападів з боку місцевого населення, яке скористалося відходом Червоної армії. Хоча угорські війська тимчасово запобігли масштабному погрому, ситуація погіршилася, коли наприкінці липня німці захопили місто. За

¹ Dean M. Collaboration in the Holocaust. Crimes of the local police in Belorussia and Ukraine, 1941–44. Liverpool: Liverpool University Press, 2003. 261 p.

спогадами Адлерса з Алсоапса, більшість депортованих євреїв були розстріляні або загинули в жорстоких актах насильства, серед яких були розстріли, тортури та кидання людей у річку Дністер. Жінок катували, дітям завдавали жахливих ран, а багатьох євреїв закопували живцем. Тих, хто вижив, у березні 1943 року відправили до концтабору Белжець, де їх знищили в газових камерах¹.

На 1979 рік у Кам'янці-Подільському залишалося приблизно 1800 євреїв. Однак у 1990-х роках більшість із них виїхали або до Ізраїлю, або до країн Заходу, шукаючи кращих умов життя.

Рік	Кількість проживаючих євреїв	~% від загальної кількості населення
1661	261	-
1847	4629	-
1897	16211	40%
1914	23430	47%
1929	12777	29%
1939	13796	38%
1979	1800	2%
2001	233	0.23%

Рис 3.1 – Таблиця порівняння численності єврейського населення Кам'янець-Подільського у різні роки^{2 3 4}

2.7 Порівняння стратегій виживання

Кам'янець-Подільський пробував під радянською владою довше, тому підхід також відрізнявся. У СРСР у період до і під час Другої світової війни паспорти були видані лише міським жителям, а сільське населення не отримувало паспортів на руки. Це обмеження створювало серйозні

¹ The First Massacre: Kamenets-Podolsky // DEGOB. 2019. URL: <http://degob.org/index.php?showarticle=2019> (дата звернення: 10.09.2024)

² Kamenets-Podolski // History of Jewish Communities in Ukraine. 2016. URL: https://jewua.org/kamenets_podolski/ (дата звернення: 15.09.2024)

³ Чисельність населення в місті Кам'янець-Подільський // МінфінМедіа. 2022. URL: <https://index.minfin.com.ua/ua/reference/people/town/kamenecpodolskiy/> (дата звернення: 15.09.2024)

⁴ Національний склад міст за переписом 2001 року // Datatowel. 2021. URL: <https://datatowel.in.ua/pop-composition/ethnic-cities> (дата звернення: 15.09.2024)

перешкоди для євреїв, які намагалися використовувати підроблені документи для порятунку під час Голокосту. В умовах, коли значна частина єврейського населення жила або переселялася в сільські райони, відсутність паспортів ускладнювала будь-які спроби підробити ідентифікацію чи сховатися під іншою особистістю. Підробка документів у таких умовах була складною. Навіть якщо єврею вдавалося отримати або підробити паспорт, це не гарантувало успіху, оскільки відсутність системи реєстрації в селах і велика централізація документації в містах знижували можливості для перевірки або верифікації документів. Більше того, через обмежену кількість виданих паспортів підробка могла викликати більше підозр. У європейських країнах, таких як Польща, Угорщина, Чехословаччина та інші, у сільській місцевості люди мали паспорти. Це дозволяло євреям, які намагалися вижити, підробляти документи, змінювати ідентичність або прикидатися неєвреями, що значно полегшувало спроби порятунку. Підроблені документи могли бути використані для пересування по країні або для спроби сховатися в містах.

Порятунок євреїв під час Голокосту часто також був можливий завдяки християнським спільнотам або окремим священникам, які, ризикуючи своїм життям, допомагали євреям приховатися або отримати нові документи. Це явище було більш характерним для країн Європи, де релігійні структури продовжували активно діяти навіть під час нацистської окупації. У той же час в Радянському Союзі, де панувала ідеологія атеїзму, релігійна діяльність була серйозно обмежена або переслідувалася владою, що суттєво вплинуло на можливості релігійних організацій допомагати євреям. У багатьох європейських країнах релігійні громади, зокрема католицькі та православні церкви, активно допомагали євреям приховати свою ідентичність. Вони видавали фальшиві свідоцтва про хрещення або документи, що підтверджували їхню належність до християнства, що дозволяло євреям уникнути переслідувань. Відповідно, євреї в Радянському Союзі не могли розраховувати на релігійні громади так, як це було в Європі, і їм доводилося

шукати інші способи виживання, зокрема, через звичайних громадян або партизанські групи.

У Кам'янці-Подільському партизанський рух був менш розвиненим порівняно з іншими регіонами, і можливості для євреїв приєднатися до нього були обмеженими. Масові репресії знищили значну частину єврейського населення ще до того, як будь-яка організована партизанська допомога могла бути реалізована. У Рівненській області партизанський рух був активнішим, і деякі євреї могли приєднатися до партизанських загонів або отримати підтримку від підпільних груп. Це дало більше можливостей для виживання через активний збройний опір. У Східній Європі ця стратегія теж мала ширше застосування на пізніх етапах війни, коли загони стали лояльнішими до прийняття єврейського населення.

Стратегії виживання євреїв, які вирішували не тікати з гетто, мали кілька спільних рис, незалежно від конкретного місця: Рівного, Кам'янця-Подільського чи інших частин Східної Європи. Основна мета для тих, хто залишався в гетто, полягала в тому, щоб забезпечити хоча б мінімальні умови для виживання в умовах суворих обмежень, голоду і постійної загрози репресій. Ці стратегії включали обмін майна на їжу, використання власних навичок і ремесел для співпраці з окупаційною владою, а також пошук будь-яких можливостей для збереження життя в умовах гетто.

Для тих, хто мав певні професійні навички або ремесла, виживання в гетто також було пов'язане з можливістю працювати на окупаційну владу або в гетто для забезпечення мінімальних умов існування. Ці люди мали більше шансів на виживання, оскільки їхні навички могли бути корисними для нацистів. В інших країнах Східної Європи ситуація була схожою. Євреї, які могли працювати, отримували більше шансів на виживання. У польських та угорських гетто ремісники, лікарі або інші кваліфіковані робітники могли співпрацювати з нацистами, виконуючи для них важливу роботу. У деяких випадках такі люди отримували навіть кращі умови для проживання в гетто, хоча це не гарантувало довготривалого виживання.

Євреї, які залишалися в гетто, часто опинялися перед важким моральним вибором: співпрацювати з окупантами заради виживання або залишатися в безвиході. Співпраця з нацистами могла бути єдиним способом для багатьох євреїв уникнути негайної страти або депортації.

Незалежно від місця — Рівне, Кам'янець-Подільський або інші частини Східної Європи — євреї в гетто часто використовували подібні стратегії для виживання. У всіх регіонах євреї намагалися використовувати залишки свого майна, щоб отримати їжу або медикаменти. Цінності, приховані до потрапляння в гетто, ставали засобом для тимчасового продовження життя. Кваліфіковані робітники і ремісники могли працювати на окупаційні сили або інші мешканців гетто. Навички виживання через працю були ключовими в багатьох гетто, оскільки це давало можливість залишитися корисним. Хоча це було морально складним вибором, деякі євреї намагалися вижити, працюючи на нацистів або виконуючи роботи для місцевих колаборантів. Така стратегія давала тимчасовий захист.

Залишаючись у гетто, євреї намагалися пристосуватися до нових умов і вижити всередині обмеженої системи, не ризикуючи втечею чи опором. Це був шлях виживання для тих, хто не мав можливості втекти або не бачив перспектив у зовнішньому світі.

РОЗДІЛ 3. ГОЛОКОСТ У СУСПІЛЬНІЙ СВІДОМОСТІ ТА КОЛЕКТИВНІЙ ПАМ'ЯТІ В УКРАЇНІ

3.1 Меморіальні заходи та їх роль у збереженні історичної пам'яті

Після нацистської окупації, яка призвела до масового знищення євреїв у цих регіонах, пам'ять про Голокост була частково замовчувана протягом радянського періоду. Однак після здобуття незалежності України розпочався процес відновлення пам'яті та увіковічення жертв, який з міжнародною підтримкою, нарощує темпи по залученню людей та кількості заходів. Меморіальні заходи, встановлення пам'ятників, освітні програми та відновлення єврейської спадщини сприяють тому, щоб ці трагічні події не були забуті і залишилися частиною колективної пам'яті. Це допомагає також при рефлексії стосовно власної національної ідентичності також усвідомити масштаби трагедії, яку зазнала єврейська спільнота під час Голокосту¹.

До Дня пам'яті жертв Голокосту в Рівному та на території області проходить низка різноманітних заходів, що організовуються з метою вшанування пам'яті загиблих. Одним із ключових моментів програми перед повномасштабним вторгненням була лекція відомого українського історика, політолога, професора та доктора політичних наук Максима Гона, яка відбулася в Рівненській обласній універсальній науковій бібліотеці. Під час свого виступу, професор Гон розповість про трагічні події Голокосту, висвітлюючи не лише загальновідомі факти, а й глибші аспекти цієї жахливої сторінки в історії людства².

У той же час у Центральній міській бібліотеці Рівненської ЦБС для відвідувачів організували особливу виставку-спогад під назвою «Забуттю не

¹ Гон М. Українська історична пам'ять: особливості формування в час демократичного транзиту // Панорама політологічних студій. 2012. №8. С. 103-114

² Слонєць Б. У Рівному вшановують жертв Голокосту // Рівне Вечірнє. 2022. 27 (01). URL: <https://rivnepost.rv.ua/news/u-rivnomu-vshanovuyut-zhertv-holokostu> (дата звернення: 04.09.2024)

підлягає». Їм пропонують ознайомитися з унікальною колекцією книг, які здобули визнання у всьому світі та стали показали гарні продажі¹.

Однак колективна пам'ять не обмежується локальними урядовими ініціативами. В Україні в рамках проєкту "Мережа пам'яті" активно працюють дві ключові партнерські організації: "Інша освіта" та "Український центр вивчення історії Голокосту". Ці організації займаються питаннями дослідження і збереження історичної пам'яті про трагічні події Голокосту та взаємодіють з міжнародними партнерами для реалізації спільних освітніх і меморіальних проєктів. Однак основним ініціатором та організатором цього важливого проєкту є фундація "Меморіал вбитим євреям Європи", що базується в Берліні. Її діяльність фінансується Міністерством закордонних справ Німеччини, яке активно підтримує такі ініціативи, спрямовані на збереження пам'яті про жертви Голокосту та їхнє вшанування.

Проєкт "Мережа пам'яті" спрямований на реалізацію низки освітніх, меморіальних та громадських ініціатив, які допомагають не лише розповісти про історичні події, але й сприяти осмисленню та подоланню наслідків геноциду. Коли Петро Долганова запитали, чи можна вважати цей проєкт спробою спокутування вини за Голокост, він відповів, що це радше спроба виправити наслідки геноциду через різні демократичні процеси та освітні ініціативи². Долганов пояснив, що виправлення наслідків геноциду пов'язане з концепцією "Правосуддя перехідного періоду", яка виникла в 1990-х роках і має на меті забезпечити демократичні реформи та суспільне примирення після масових злочинів чи порушень прав людини. Петро Долганов зазначив, що в сучасних проєктах, таких як "Мережа пам'яті", основна увага зосереджена на меморіалізації, тобто на заходах, що спрямовані на збереження і вшанування пам'яті про жертв Голокосту. У Німеччині, яка є

¹ Денисюк І. День пам'яті жертв Голокосту: в Рівному підготували виставку // Горинь.Інфо. 2022. 27 (01). URL: <https://horyn.info/news/den-pamyati-zhertv-golokostu-v-rivnomu-pidgotuvaly-vystavku/> (дата звернення: 04.09.2024)

² Гордич В. Як за підтримки з Німеччини на Рівненщині розповідають про події Голокосту // Суспільне Рівне. 2023. 26 (12). URL: <https://horyn.info/news/den-pamyati-zhertv-golokostu-v-rivnomu-pidgotuvaly-vystavku/> (дата звернення: 04.09.2024)

ініціатором багатьох таких ініціатив, основною місією проєктів є саме організація меморіальних заходів і досліджень, присвячених жертвам націонал-соціалізму, зокрема євреям, ромам, політичним в'язням та іншим постраждалим групам. Німецькі донори, як правило, підтримують такі проєкти, оскільки вбачають у них важливий крок до суспільного примирення та побудови демократичного майбутнього.

Таким чином, проєкт "Мережа пам'яті" є частиною глобального процесу вшанування пам'яті та осмислення наслідків Голокосту, що є не лише спробою збереження історичної правди, але й важливим елементом у вихованні нових поколінь на основі демократичних цінностей.

Документальний фільм "Дорога смерті "Рівне-Сосонки", створений на замовлення Суспільного, з лютого 2022 року доступний англомовним глядачам. 16 лютого відбувся прем'єрний показ версії з англійськими субтитрами для іноземних студентів Національного університету водного господарства та природокористування. Фільм розповідає про одну з найбільших трагедій Голокосту в Україні, коли в листопаді 1941 року нацисти вбили 17,5 тисяч євреїв поблизу Рівного¹.

Серед менших за розмахом ініціатив, можна відокремити меморіальні знаки, відомі як "каміння спотикання", для вшанування пам'яті жертв нацизму. Це друге місто в Україні, де встановлені такі знаки, після Переяслава. Ідея проєкту, започаткованого Гюнтером Демнігом, полягає в тому, щоб встановлювати камені біля будинків, де жили або працювали жертви нацизму. Знаки встановлюються в тротуар і символізують життя, а не смерть жертви. Меморіальні камені встановлені в пам'ять про кілька осіб: отця Володимира Мисечка, поетесу Зузанну Гінчанку, Праведника народів світу Якова Сухенка, а також єврейську сім'ю Якова та Рахель Круликів. Камені розташовані біля будинків або місць, пов'язаних із життям цих людей. Наприклад, камінь на честь Гінчанки розташований біля Рівненського

¹ Гордич В. Савуляк Р. Фільм Суспільного про розстріл у рівненських Сосонках просубтитрували англійською // Суспільне Рівне. 2022. 16 (02). URL: <https://horyn.info/news/den-pamyati-zhertv-golokostu-v-rivnomu-pidgotuvaly-vystavku/> (дата звернення: 04.09.2024)

драмтеатру, а камені на честь інших осіб – за їхніми адресами проживання. Ініціатива фінансується за підтримки німецької дослідниці та ГО "Центр "Мнемоніка". Раніше були труднощі з митницею, але успішне встановлення відбулося в тому числі, оскільки автор проекту, Гюнтер Демніг, особисто прибув на церемонію¹.

Після закінчення Другої світової війни в Кам'янці-Подільському відбулося три основні "хвилі" меморіалізації місць, пов'язаних із пам'яттю про Голокост. Проте на сьогодні виникає потреба визначити подальші кроки для розвитку цих ініціатив і перетворення міста на важливий історичний центр, у тому числі як меморіального туризму. У межах міста локалізовано сім місць масових розстрілів єврейського населення та військовополонених під час нацистської окупації 1941–1944 років, але більшість з цих місць досі не меморіалізовані.

Перші пам'ятки, присвячені масовим убивствам єврейського населення нацистами в Кам'янці-Подільському під час Другої світової війни, були встановлені в період після війни, приблизно в 1950–1960 роках. Проте в радянській політиці пам'яті євреї не розглядалися як окрема нація, тому ці пам'ятники були присвячені не конкретно жертвам єврейського походження, а загалом «загиблим радянським громадянам». У 1970–1980-х роках відбулася друга хвиля встановлення пам'яток, яка також перебувала під впливом радянської ідеології².

Третя хвиля меморіалізації почалася після 1991 року і триває до сьогодні. Вона значно змінила підхід до вшанування пам'яті жертв Голокосту, більше акцентуючи увагу на національній приналежності жертв. Загалом на території Хмельницької області було ідентифіковано близько 60 місць масових розстрілів єврейського населення, з яких понад 40 отримали меморіальні знаки, пам'ятники та інші об'єкти, присвячені Голокосту. Серед

¹ Калько С. У Рівному встановлять меморіальні "камені спотикання" жертвам нацизму // РівнеРетроРитм. 2018. 24 (07). URL: <https://retrovivne.com.ua/u-rivnomu-vstanovljat-memorialni-kameni-spotikannja-zhertvam-nacizmu/> (дата звернення: 04.09.2024)

² Подольський А. Місця пам'яті жертвам Голокосту в Україні: тоталітарна спадщина та історико-політичні виклики сьогодення. Політичні дослідження // Political Studies. 2021. №(1). С. 106–122

міст, де розташовані ці пам'ятники, — Кам'янець-Подільський, Хмельницький, Шепетівка, Ізяслав, Старокостянтинів, Старий Ушиця, Волочиськ, Нетішин, Ярмолинці, смт Славута, а також села Полінці, Купель, Вінківці, Смотрич, Балин та інші.

Особливе місце в цьому процесі займає Музей пам'яті жертв Голокосту в Хмельницькому. У музеї представлені три основні експозиції: «Голокост і пам'ять», «Праведники народів Світу з Поділля» та «Мистецтво і література про Голокост на Поділлі». Крім того, музей організовує пересувні виставки. Фонди музею нараховують понад 1500 експонатів, серед яких особисті речі жертв Голокосту, знайдені на місцях масових розстрілів. Також в музеї зібрані унікальні архівні документи, серед яких копії офіційних документів, а також оригінальні матеріали, передані тими, хто вижив під час Голокосту, або їхніми родичами та друзями¹.

Дослідники, які вивчають Голокост на Поділлі, мають вільний доступ до архіву музею, що робить цей заклад важливим центром наукових досліджень. Крім музею в Хмельницькому, окремі експозиції, присвячені Голокосту, є також у краєзнавчих музеях інших міст області, таких як Шепетівка, Ізяслав, а також в обласному архіві Хмельницького. Усі ці об'єкти грають важливу роль у збереженні пам'яті про трагічні події та сприяють розвитку історичних досліджень і туризму, пов'язаного з темою Голокосту в регіоні.

у Кам'янці-Подільському є два головні меморіали: перший розташований у сквері Васильєва, другий – на Новому єврейському цвинтарі. Меморіал у сквері Васильєва було створено ще в 1972 році на місці масового поховання розстріляних під час Другої світової війни. У 2015 році цей

¹ Хоптяр А. Ю. Пам'ятки Голокосту як об'єкти меморіального туризму в Хмельницькій області // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Серія: Економічні науки. 2021. №16. С. 355–361.

меморіал був оновлений завдяки фінансуванню уряду Угорщини – тоді встановили сучасний гранітний пам'ятник у вигляді стели¹.

Другим важливим місцем пам'яті є Новий єврейський цвинтар, що розташований у районі сучасної вулиці Михайла Гордійчука. Можливості для розвитку цього напрямку туризму закладені в діяльності місцевих музеїв, зокрема Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника (КПДІМЗ) та Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець» (НІАЗ). У межах КПДІМЗ діє експозиція під назвою «Історія Поділля та Кам'янця-Подільського у XX – на початку XXI ст.», в якій темі Голокосту під час нацистської окупації присвячені окремі секції, де представлено десятки оригінальних експонатів².

Крім того, у місті розроблено спеціальні екскурсійні маршрути, присвячені об'єктам меморіального туризму. Одним із таких маршрутів є «Маршрути пам'яті», створений за ініціативи місцевого відділення громадської організації «Хесед Бешт». Для зручності туристів був навіть виданий спеціальний путівник, який допомагає орієнтуватися на маршрутах. Великий потенціал вже існує завдяки діяльності місцевих музеїв, зокрема Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника та Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець». Однак місто має продовжувати розвивати тему Голокосту та його пам'яті: наявні меморіали варто розширювати до комплексів, а на місцях масових розстрілів, де досі немає пам'ятників, потрібно зводити нові монументи³.

3.2 Вплив на єврейську спільноту

¹ Пекарський М. У Кам'янець-Подільському вшанували пам'ять розстріляних євреїв під час Другої світової війни // Красилів Єврейський. 2015. 29 (08). URL: <https://jewishkrasilov.org.ua/u-kamyanec-podilskomuvshanuvali-pamyat-rozstrilyanix-yevre-v-pid-chas-drugo-svitovo-vijni> (дата звернення: 04.09.2024)

² Об'єкти // Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник. 2024. URL: <http://muzeum.in.ua/#objects> (дата звернення: 04.09.2024)

³ Смирнов І., Любіцева О., Джибо Ц. ПАМ'ЯТКИ ГОЛОКОСТУ В КАМ'ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ ЯК РЕСУРС ДЛЯ РОЗВИТКУ ТУРИЗМУ // Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2021

Голокост мав катастрофічний вплив на єврейську спільноту Рівного, знищивши багатовікову присутність євреїв у цьому місті та назавжди змінивши його етнічний та культурний ландшафт. До початку Другої світової війни Рівне було домівкою для однієї з найбільших і найвпливовіших єврейських громад у регіоні, яка становила значну частину населення міста та брала активну участь у його економічному та культурному житті. Під час нацистської окупації майже вся єврейська спільнота була знищена. До початку війни євреї складали близько 60% населення Рівного. Єврейська громада відігравала важливу роль в економіці міста, володіючи підприємствами, магазинами, банками та іншими установами. У місті діяли численні синагоги, єврейські школи та культурні організації. Рівне було важливим центром єврейського життя на Волині, відомим своєю інтелектуальною та релігійною активністю.

Після війни єврейське населення Рівного було майже знищене. Лише небагатьом євреям вдалося вижити, ховаючись або евакуювавшись. Після закінчення війни ті, що повернулися до Рівного, знайшли своє майно конфіскованим або зруйнованим. Більшість синагог було знищено або використано для інших цілей, єврейські кладовища перебували в занедбаному стані.

Попри трагічну втрату, невелика єврейська громада все ж таки почала відроджуватися у післявоєнний період, але її чисельність і вплив залишалися значно меншими порівняно з довоєнними часами. Радянська влада не сприяла відновленню єврейських релігійних і культурних установ, і тема Голокосту замовчувалася в офіційному радянському наративі.

Голокост справив руйнівний вплив на єврейську спільноту Кам'янця-Подільського, яка була однією з найбільших і найстаріших в регіоні. До війни єврейська громада відігравала важливу роль у економічному, культурному та соціальному житті міста. Однак нацистська окупація та Голокост призвели до майже повного знищення євреїв Кам'янця-Подільського. Після закінчення війни єврейська громада Кам'янця-

Подільського була фактично знищена. Лише незначній кількості євреїв вдалося вижити, переховуючись або евакуювавшись, але більшість із них не повернулися до міста після війни. Всі релігійні, культурні та освітні установи, які існували до війни, були або зруйновані, або націоналізовані радянською владою.

У радянський період пам'ять про Голокост та знищення єврейської громади Кам'янця-Подільського так само фактично замовчувалася. Офіційна радянська політика не акцентувала уваги на єврейських жертвах, підмінюючи їх терміном «радянські громадяни», і не передбачала встановлення меморіалів на місцях масових розстрілів євреїв.

У 1959 році чисельність єврейського населення в Україні становила приблизно 840 000 осіб. Це означає, що порівняно з 1941 роком, коли Україна ще не зазнала нацистської окупації і Голокосту, кількість євреїв зменшилася майже на 70%. Крім того, після війни багато євреїв, які пережили Голокост, не повернулися до своїх домівок або емігрували в інші країни. Хоча деякі з тих, хто вижив після Голокосту, свідомо вирішили не повертатися до своїх домівок через страх перед можливим насильством та ворожістю з боку місцевих жителів, існували й інші причини, через які багато хто так і не повернувся до своїх колишніх будинків. По-перше, значна частина єврейського майна була націоналізована радянською владою, і процес повернення цього майна був вкрай складним. Судові перешкоди для реституції були значними — законодавство не завжди сприяло поверненню власності, і багато євреїв зіштовхувалися з бюрократичними та юридичними труднощами.

Крім того, важливу роль відігравали психологічні фактори. Вижили часто асоціювали свої домівки з травматичними спогадами про війну, втрату близьких і пережиті страждання. Повернення до власного будинку, який за роки окупації міг бути пограбованим, зруйнованим або зайнятим іншими людьми, ставало для багатьох надто болісним досвідом. Деякі з тих, хто вижив, відмовилися повертатися до свого колишнього життя, оскільки

будинки, в яких вони раніше жили, втратили для них будь-яке позитивне значення, перетворившись на символ втрат і болю¹.

3.3 Вплив Голокосту на суспільну свідомість і колективну пам'ять українського народу

З розпадом Радянського Союзу та відновленням Україною незалежності в 1991 році почався поступовий процес переосмислення трагедії Голокосту. Україна почала інтегрувати пам'ять про єврейські жертви в національний наратив. Проте цей процес супроводжувався певними труднощами, адже нова країна мала справу з широким спектром складних історичних питань, включаючи власні втрати під час війни, Голодомор та радянські репресії.

Однак залишається відкритим питання про те, наскільки Голокост вплинув на загальне осмислення війни і національної історії в українському суспільстві. Складні питання, пов'язані з колаборацією, роллю націоналістичних рухів та втратою єврейського населення, викликають суперечки та вимагають додаткової уваги. Вплив Голокосту на суспільну свідомість і колективну пам'ять українського народу є важливим, але все ще недооціненим аспектом національної історії. Хоча після здобуття незалежності відбулися значні зрушення в напрямку визнання Голокосту та вшанування його жертв, цей процес триває. Пам'ять про Голокост поступово інтегрується в національний наратив, однак складні історичні питання та спадщина радянської політики пам'яті досі перешкоджають повному осмисленню цієї трагедії².

Дослідження показують, що Голокост залишається чутливою і часто маргіналізованою темою в українському публічному дискурсі. Два

¹ Waligórska M., Weizman Y., Friedman A., Sorkina, I. Holocaust Survivors Returning to their Hometowns in the Polish-Belarusian-Ukrainian Borderlands, 1944–1948 // The Journal of Holocaust Research. 2023 №37(2). С. 191–212.

² Ексклюзивні наративи, конфлікти пам'ятей і примирення: роздуми з VI Всеукраїнської науково-практичної конференції «Політика пам'яті в теоретичному та практичному вимірах» / Рівне, 3–4 травня 2019 р.

конкуруючі наративи - пострадянський і націоналістичний - мають тенденцію применшувати значення Голокосту та долі євреїв в Україні під час Другої світової війни. Така певна маргіналізація пам'яті про Голокост сприяє постійній напруженості між етнічними українськими та єврейськими громадами¹.

Цікаво, що деякі науковці виступають за посилення співпраці між прихильниками пам'яті про Голокост і Голодомор задля захисту всіх груп жертв і зміцнення українського національного суверенітету. Цей підхід визнає взаємозв'язок між цими двома геноцидами і те, як травма Голодомору вплинула на реакцію українців на Голокост. Однак існують приклади сучасного заперечення та мінімізації геноциду як серед етнічних українців, так і серед євреїв, що ще більше ускладнює міжнаціональні відносини².

Голокост мав складний і мінливий вплив на українську суспільну свідомість і колективну пам'ять. Хоча він значною мірою замовчувався за радянських часів, після здобуття Україною незалежності в 1991 році були зроблені спроби звернутися до цієї історії, хоча виклики залишаються³.

Голокост посідає маргінальне місце в українському публічному дискурсі, де домінують конкуруючі радянські та націоналістичні наративи, які, як правило, применшують роль євреїв як жертв. Певна маргіналізація частково зумовлена власною травматичною історією України, зокрема Голодомором-геноцидом 1930-х років, який став центральним для української національної ідентичності та наративів вітимності після здобуття незалежності. Дехто вважає, що акцент на Голодоморі затьмарює пам'ять про Голокост.

Однак є ознаки змін. Після Помаранчевої революції деякі видатні українські письменники почали уважно розглядати тему Голокосту та

¹ Wylegała A. Managing the difficult past: Ukrainian collective memory and public debates on history // *Nationalities Papers*. 2017. №45(5). С. 780–797

² Dyck K. Holodomor and Holocaust memory in competition and cooperation // *Denial: The Final Stage of Genocide*. 2021. С. 29–44.

³ Podolskyi A. Places of Memory for the victims of the Holocaust in Ukraine: the totalitarian legacy and historical and political challenges of today // *Political Studies*. 2021. №1. С. 106–122

«прогалину в українській свідомості» щодо цієї історії. Міжнародні проєкти на кшталт «Захистимо пам'ять» протягом останнього десятиліття працювали над створенням меморіалів Голокосту та освітніх ініціатив в Україні.

Отже, хоча пам'ять про Голокост залишається суперечливою, поступово докладаються зусилля, щоб інтегрувати цю історію в національну свідомість¹. Балансування вшанування пам'яті про Голокост з іншими національними травмами, такими як Голодомор, залишається постійним викликом у мінливому ландшафті історичної пам'яті України. Таким чином, події Голокосту продовжують формувати міжетнічні відносини в Україні, особливо між етнічними українцями та євреями. Незважаючи на зусилля, спрямовані на вивчення цієї історії та сприяння діалогу, ця тема залишається суперечливою, хоча й з динамікою ширшого висвітлення.

3.4 Визнання та відшкодування

Розбудова української пам'яті про Другу світову війну характеризується складною конкуренцією між двома основними наративами, які, хоча й довгий час співіснували, залишаються досить непохитними у своїх позиціях: радянським та націоналістичним. Радянський наратив про Велику Вітчизняну війну, що сформувався переважно в середині 1960-х років, акцентував увагу на героїчній боротьбі єдиного «радянського народу», перемозі Червоної армії та визволенні Європи. Він уникав згадок про складні й суперечливі питання, такі як радянські депортації етнічних груп (наприклад, кримських татар), звинувачених у співпраці з нацистами, або доля радянських військовополонених, яких після звільнення часто відправляли до радянських таборів.

Пострадянська версія цього наративу в Україні втратила ідеологічну послідовність, характерну для радянського періоду, однак продовжувала

¹ Golebiowski, A. "Abandoned Secrets". The Question of the Holocaust Narratives in Ukrainian Literature // Poznańskie Studia Slawistyczne. 2017. №12. С. 93–105

існувати як важлива складова офіційної російської політики пам'яті. У центрі уваги цього наративу залишається перемога у Великій Вітчизняній війні, яку подають як найбільше досягнення радянської епохи. Цей наратив підтримувався проросійськими силами в Україні, хоча й істотно втратив свої позиції в інформаційному просторі, втім встиг завдати шкоди історичному дискурсу. Можна умовно вважати, що свого піку він досяг, коли четвертий президент України, Віктор Янукович, намагався відродити певну невизначеність у символічній політиці країни, яка була знайома з часів президентства Леоніда Кучми. Однак підхід Януковича відрізнявся більшою орієнтацією на пізньорадянський стиль, що відображало його прагнення до збереження певного ідеологічного нейтралітету. Особливо це проявилось в його офіційних заявах щодо важливих історичних подій, таких як річниця, пов'язані з Голокостом. Наприклад, у своєму зверненні, присвяченому 70-річчю розстрілів у Бабиному Яру, Янукович ухилився від прямого згадування євреїв і термінів «Голокост» або «Шоа», що часто використовуються в міжнародному контексті для опису трагедії винищення єврейського народу під час Другої світової війни.

У своєму виступі він обмежився загальними фразами, говорив про «масові розстріли цивільного населення», зазначаючи, що в Бабиному Яру загинули «тисячі людей різних національностей мученицькою смертю». Такий підхід свідомо уникав деталізації національної складової трагедії, що було типовим для радянської традиції пам'яті. Радянський наратив часто об'єднував усі жертви нацистської окупації під загальним поняттям «радянські громадяни», уникаючи акценту на окремих етнічних групах, зокрема євреях, які стали однією з головних мішеней нацистського терору.

Такий крок Януковича був сприйнятий як намагання підтримати політичну нейтральність і уникнути суперечливих тем у суспільстві, яке складалося з багатьох етнічних груп. Проте подібна риторика, на думку багатьох істориків та громадських діячів, могла перешкоджати відкритому і повному осмисленню трагедії Голокосту в Україні. Відсутність конкретної

згадки про єврейські жертви у таких важливих промовах ставила під сумнів щирість зусиль держави щодо вшанування пам'яті жертв нацистських злочинів та сприяла продовженню радянської традиції, яка часто розмивала національні ідентичності постраждалих.

Його рішення не виділяти євреїв як окрему групу жертв викликало критику не лише в Україні, але й за її межами, зокрема серед міжнародних організацій, що займаються питаннями пам'яті про Голокост. Такий підхід до історичної пам'яті сприймався як крок назад у справі відкритого визнання трагічних сторінок історії, що заважало формуванню глибшого розуміння цієї катастрофи як у національному, так і в глобальному контексті¹. Тут важливо розуміти, що Віктор Янукович лише продовжував домінуючий наратив, який був перерваний його попередником Віктором Ющенко.

Леонід Кравчук, з позиції першого президента незалежної України, який раніше обіймав посаду секретаря ЦК Компартії України з питань ідеології, віддав перевагу радянському підходу до пам'яті про Другу світову війну. Хоча під час свого візиту до Ізраїлю в 1993 році він приніс публічні вибачення за участь окремих українців у нацистській політиці винищення євреїв, попри цей важливий жест, є підстави вважати, що вибачення Кравчука були спрямовані на те, щоб раз і назавжди закрити питання української відповідальності за участь у Голокості, а не розпочати глибокий процес осмислення цієї сторінки історії².

Цей крок відображав підхід, характерний для політичної еліти: формальний, обмежений офіційною заявою жест, який вичерпував усю глибину проблеми, не зачіпаючи українську громадськість. Вибачення Кравчука були спрямовані радше на іноземну аудиторію, ніж на внутрішню,

¹ Янукович В. Звернення Президента України у зв'язку з 70-ми роковинами трагедії Бабиного Яру // Урядовий кур'єр. 2011. 30 (09). URL: <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/zvernennya-prezidenta-ukrayini-u-zvyazku-z-70-mi-r/> (дата звернення: 04.09.2024)

² Бріман Ш. Ізраїль-Україна 30 років тому: Перші кроки назустріч — через Бабин Яр // Українсько-Єврейська Зустріч. 2021. 12 (09). URL: <https://ukrainianjewishencounter.org/uk/ізраїль-україна-30-років-тому-перші-кро/> (дата звернення: 04.09.2024)

що свідчило про відсутність готовності до широкого обговорення ролі українців у подіях Голокосту в самому українському суспільстві.

Такий підхід був успадкований другим президентом України, Леонідом Кучмою. Орієнтований на розмивання та применшення знань про Голокост Кучма прагнув уникати складних і суперечливих тем історичної пам'яті, що відбилося на його офіційних виступах протягом двох президентських термінів. Він свідомо утримувався від згадок про Голокост навіть під час таких важливих подій, як святкування Дня Перемоги, а в 2001 році, під час свого виступу на 60-ті роковини розстрілів у Бабиному Яру в Києві, йому також вдалося уникнути згадки про єврейські жертви Голокосту¹

Попри те, що Кучма продовжував спиратися на радянський наратив української історії, який вивищував героїзм і перемогу радянського народу, у деяких випадках він все ж вийшов за межі цього наративу. Наприклад, він започаткував День пам'яті жертв голодоморів², що стало важливим кроком у визнанні інших трагедій в українській історії. Це свідчило про прагнення Кучми створити баланс між радянським спадком і новими підходами до національної пам'яті, однак його ставлення до теми Голокосту залишалося значною мірою пасивним, що вказує на спробу уникати обговорення складних питань, пов'язаних з відповідальністю українців під час війни.

Принципово відмінний підхід демонстрував обраний третім президентом Віктор Ющенко. Він став першим главою держави, який у своїй офіційній промові на День Перемоги використав термін «Голокост». Крім того, він надав Бабиному Яру статус національного меморіалу, щоб припинити конфлікт, що розгорнувся навколо будівельних проєктів на цьому місці масових поховань. Цей крок Ющенка став важливим з точки зору збереження пам'яті про жертв нацистських репресій.

¹ Portnov A. The Holocaust in the Public Discourse of Post-Soviet Ukraine // Institute for Jewish Policy Research. 2017. С. 347-370

² Указ Президента України «Про встановлення Дня пам'яті жертв голодоморів» від 26 листопада 1998 року № 1310/98. Із змінами, внесеними згідно з Указом Президента № 431/2007 від 21.05.2007.

Центральною темою політики пам'яті Ющенка стала меморіалізація Голодомору 1932-1933 років та його міжнародне визнання як геноциду проти української нації. Цей підхід багато в чому відображав прагнення Ющенка використовувати парадигму Голокосту як модель для вшанування жертв Голодомору. Однак його позиція в цьому питанні була поміркованішою порівняно з підходом української діаспори в Північній Америці, яка часто називала Голодомор «українським Голокостом». Ющенко, на відміну від своїх націоналістичних союзників, уникав використання цього терміну, хоча його прихильники нерідко вдавалися до подібної риторики. Водночас він запропонував ввести кримінальну відповідальність за заперечення як Голодомору, так і Голокосту, що підкреслювало важливість обох трагедій у політичному дискурсі того часу.

Ініціатива Ющенка щодо створення Українського інституту національної пам'яті також відзначилася певною спрямованістю. На відміну від польського досвіду, де інститут мав ширшу фокусну зону, український інститут зосереджувався переважно на історії етнічних українців, оминаючи питання, що стосувалися інших національних груп. У своїх зусиллях домогтися міжнародного визнання Голодомору як геноциду, Ющенко уникав відкритих антиросійських та антиєврейських заяв, намагаючись зберігати баланс і не допустити ескалації міжетнічних конфліктів¹.

Президент Петро Порошенко, під час свого офіційного візиту до Ізраїлю в грудні 2015 року виступив у Кнесеті з промовою, в якій приніс вибачення за «злочини деяких українців, які співпрацювали під час Голокосту». У своїй промові він також наголосив, що в Україні відбувається формування політичної нації, заснованої на патріотизмі, спільному минулому, складних сучасних викликах та вірі в спільне європейське майбутнє.

¹ Zhurzhenko T. 'Capital of Despair': Holodomor Memory and Political Conflicts in Kharkiv after the Orange Revolution // East European Politics and Societies. 2011 №25 (3). С. 597–639.

Цей крок Порошенка був важливим жестом у напрямку визнання складних сторінок української історії, особливо з огляду на роль окремих українців у співпраці з нацистами під час окупації. Він також відображав прагнення президента до формування нової національної ідентичності, яка спиралася б на єдність українського суспільства, незалежно від етнічної чи культурної приналежності, та була зорієнтована на європейські цінності. Вибачення за дії колаборантів було частиною політики Порошенка, спрямованої на відкритий діалог з міжнародною спільнотою і прагнення до більшої інтеграції України в європейське співтовариство.¹ Подібний наратив продовжується й сьогодні.

На сьогодні, говорити про повноцінне інституційне середовище для дослідження Голокосту та єврейських студій в Україні ще зарано, оскільки національна академічна сфера лише починає формувати відповідну інфраструктуру та традиції. Однак існують важливі передумови для його подальшого розвитку. Академічні публікації, ініціативи науковців та окремі дослідження створюють базу для формування інституційної підтримки цієї галузі, що може сприяти її майбутньому розквіту.

Процес реституції єврейської власності в Україні є довготривалим і непростим. Позитивні зрушення відбуваються завдяки співпраці з міжнародними організаціями, але виклики, пов'язані з бюрократичними перешкодами, правовими труднощами та відсутністю системного підходу, залишаються актуальними.

Україна не має спеціальних законів, що регулюють реституцію приватної, комунальної чи безспадкової єврейської власності². Відсутність правової бази перешкоджає процесу виправлення історичної несправедливості, пов'язаної з єврейською власністю, конфіскованою під час Другої світової війни та в радянські часи. Україна після здобуття

¹ Порошенко П. Виступ Президента України у Кнессеті Держави Ізраїль // Офіційне інтернет-представництво Президента України, 23 (12) 2015. URL: <https://www.president.gov.ua/videos/vistup-prezidenta-ukrayini-u-kneseti-derzhavi-izrayil-174> (дата звернення: 04.09.2024)

² Bazyler M. J., Boyd K. L., Nelson, K. L. Ukraine. Oxford University Press, 2019. 449-454 p.

незалежності поступово розпочала формування законодавчої бази для врегулювання питань реституції, хоча прогрес у цьому питанні відбувався повільно. Перші закони, що стосувалися повернення релігійної власності, з'явилися в 1990-х роках, але вони здебільшого стосувалися загальних питань повернення власності релігійним громадам, без окремого акценту на єврейській спадщині. Незважаючи на певні успіхи, зокрема повернення кількох синагог єврейським громадам, проблема залишалася значною мірою невирішеною. Зокрема, однією з основних проблем стало питання реституції приватної власності, яка була втрачена внаслідок Голокосту або націоналізації в радянський період.

У деяких випадках єврейські громади отримали часткове повернення релігійної власності. Після здобуття Україною незалежності в 1991 році єврейська громада Рівного, разом із міжнародними єврейськими організаціями, розпочала зусилля щодо повернення деяких об'єктів єврейської власності. Основну роль у цьому процесі відігравали місцеві єврейські організації, а також міжнародні партнери, такі як Всесвітня єврейська організація з питань реституції (WJRO).

Одним із перших об'єктів, повернутих єврейській громаді, стала синагога, яка в радянський період використовувалася для інших цілей. У 1990-х роках єврейській громаді вдалося отримати право власності на одну з колишніх синагог Рівного, що стало важливим символом відновлення релігійного життя громади. Будівлю відновили, і вона почала використовуватися для релігійних та культурних потреб.

Також було порушено питання про відновлення єврейського кладовища в Рівному. Єврейське кладовище у місті зазнало значних руйнувань під час війни і в радянські часи, але зусиллями місцевих та міжнародних організацій воно частково було відновлено та визнано як місце пам'яті жертв Голокосту.

Єврейські кладовища в цілому стали об'єктом реституційних вимог. Багато єврейських кладовищ були занедбані або частково знищені в радянський період. Однак не всі кладовища було відновлено чи захищено.

Важливо, що хоча Україна доклала зусиль для повернення релігійного майна різним організаціям з моменту здобуття незалежності, не існує комплексного механізму повернення колишнього культового майна релігійним організаціям, у тому числі єврейським громадам. Ця непослідовність підкреслює труднощі у вирішенні ширшого питання реституції єврейської власності¹.

Існує також питання політичної волі та економічних факторів. У деяких випадках власність, яку вимагають повернути єврейські громади, зараз використовується місцевими органами влади або бізнесом, що ускладнює процес її повернення. Також реституція приватної власності вимагає значних ресурсів для встановлення правової спадковості, що часто є складним у випадку з єврейським майном, власники якого загинули під час Голокосту або не мають спадкоємців².

Таким чином, робота України з реституції єврейської власності та співпраця з міжнародними організаціями у відновленні історичної справедливості є неадекватною. Відсутність спеціального законодавства та механізмів реституції у поєднанні зі складним історичним та правовим ландшафтом перешкоджає прогресу у цій сфері. Оскільки в Україні тривають конфлікти та майнові суперечки, усунення історичної несправедливості залишається значним викликом, який потребує більш комплексного та системного підходу.

¹ Vladychenko, L. The Restitution of former religious property in Ukraine: current state, problems and solutions // *Ukrainian Religious Studies*. 2013. № 68. С. 209–217.

² Antsupova T. Post-Conflict Reparation: Ukrainian Restitution Remedies for Property and Restitution Complaints before the European Court of Human Rights // *Kyiv-Mohyla Law and Politics Journal*. 2016. 0(2). С. 217–226.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження про події Голокосту у Рівному та Кам'янець-Подільському дозволяє не тільки вшанувати пам'ять про жертв, а й усвідомити глибокий вплив цих подій на історію нашого народу та формування сучасної української національної ідентичності.

Вивчення повсякденного життя єврейських громад Волині та Поділля в умовах Голокосту дає змогу глибше зрозуміти трагедію цього періоду, адже воно відображає не лише масштаби втрат, але й розкриває силу людського духу перед обличчям жахів. Дослідження Голокосту на Волині та Поділлі дозволяє глибше зрозуміти механізми організованого масового знищення єврейських громад, адже ці регіони стали першими територіями, де була випробувана практика так званого "Голокосту від куль" — систематичних масових розстрілів, на відміну від інших територій, де цей підхід згодом поширився. Ця робота охоплює різні аспекти життя в єврейських гетто, робочих таборах та поселеннях, де люди намагалися виживати, зберігаючи віру в майбутнє. Проаналізовані стратегії виживання включають економічну адаптацію, збереження культурних зв'язків та об'єднання в спільноти для підтримки одне одного, що інколи ставало єдиним засобом захисту.

Стратегії виживання в умовах Голокосту на Волині і Поділлі варіювалися залежно від обставин, але спільною рисою була здатність адаптуватися до небезпек і постійна надія на виживання. Люди знаходили способи захисту у колективах, підтримували одне одного, застосовували різні тактичні підходи, що включали трудову діяльність, укриття, пошук союзників, і вдавалися до духовної опори. Ці методи свідчать про людську силу і волю, яка проявлялася у найнесприятливіших умовах.

Порівняння зі східноєвропейським контекстом дозволяє ширше розглянути особливості Голокосту на території України. Хоча в різних регіонах Східної Європи масштаби та методи знищення могли відрізнятися,

характерною рисою для всього регіону стала жорстокість і систематичність проведених акцій. Так само, як у сусідніх країнах, на Волині та Поділлі застосовували масові розстріли, але унікальність українського контексту полягає у масштабах трагедії та її методичній організації. Нацисти випробували свої стратегії у місцевих умовах, і цей досвід у подальшому слугував "шаблоном" для проведення подібних акцій в інших східноєвропейських країнах.

Україна після здобуття незалежності розвиває ініціативи з вшанування пам'яті жертв Голокосту, що є важливим аспектом національної пам'яті та самосвідомості, хоча й не без складнощів і монолітного курсу, який зазнавав змін зі зміною президента та досяг стабільності в останнє десятиліття. Пам'ять про Голокост відображається у створенні пам'ятників, організації музеїв, а також проведенні меморіальних заходів, які підкреслюють важливість недопущення подібних трагедій у майбутньому, розвиваються міжнародні співпраці, дослідження здобувають фінансування.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Галузевий державний архів СБУ. URL: <https://ssu.gov.ua/haluzevyi-derzhavnyi-arkhiv>
2. Державний архів Рівненської області: До 80-й річниці вшануванню пам'яті рівнян, розстріляних в урочищі «Сосенки» 06-09 листопада 1941 року. URL: <https://rv.archives.gov.ua/fondy-online/148>
3. Державний архів Рівненської області: Оцифровані описи справ. Окупаційний період. URL: <https://rv.archives.gov.ua/ocifrovani-opisi/4>
4. Діяльність Рівненського окружного церковного управління в м. Рівне в роки німецько-фашистської окупації. URL: <https://rv.archives.gov.ua/fondy-online/152>
5. Документи Державного архіву Рівненської області з історії Другої Світової війни. URL: <https://rv.archives.gov.ua/fondy-online/82>
6. Колекція листів радянських громадян – жителів Рівненської області, які були примусово вивезені на роботи до Німеччини, Ф.Р-24, Оп. 2. URL: https://rv.archives.gov.ua/upload/2020/November/Description_575_1606720445.pdf
7. Окружний лікар в м.Рівне Рівненської області, Ф. Р-31. 110 од. зб., 1941-1944 pp., Оп.1. URL: <https://rv.archives.gov.ua/upload/2021/July/Rk1DZUcvUmljU05qSmc9PQ.pdf>
8. Поліція в м. Рівне Рівненської області. Ф. Р-41. 1 од. зб., 1942р., оп.2. URL: <https://rv.archives.gov.ua/upload/2021/July/aTl5Rno3azQzTjVQVGc9PQ.pdf>
9. Поліція в м. Рівне Рівненської області. Ф. Р-41. 15 од. зб., 1942-1944pp., оп.1. URL: <https://rv.archives.gov.ua/upload/2021/July/L1hzbmxkM1N3MEZUM2c9PQ.pdf>

10. Рівненська міська управа, м. Рівне Рівненської області, Ф. Р-33.
182 од. зб., 1941-1943р., Оп.2. URL:
<https://rv.archives.gov.ua/upload/2021/July/VWx6K3RDMHIPd0QraUE9PQ.pdf>
11. Рівненська міська управа, м. Рівне Рівненської області. Ф. Р-33.
368 од. зб., 1941-1943р., Оп.1. URL:
<https://rv.archives.gov.ua/upload/2021/July/WDE5QTR2YkRaUmR0OGc9PQ.pdf>
12. A. DiIorio // United States Holocaust Memorial Museum Collection.
URL: <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn509130>
13. Interview with H.Wajcman from 08.07.1991, New York, N.Y., U.S.A.
Interviewer: J. Band // United States Holocaust Memorial Museum Collection.
URL: <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn504727>
14. Interview with I. Hollander from 25.10.1982, New York, N.Y., U.S.A.
Interviewer: J.G. Fisher // United States Holocaust Memorial Museum Collection.
URL: <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn508633>
15. Круглов Андрійчук М. Українсько-єврейські взаємини на Західній Волині напередодні та в роки Другої світової війни // Друга світова війна та доля народів України: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Київ: Сфера, 2005. С. 67-72.
16. Арад, И. Они сражались за Родину: евреи Советского Союза в Великой Отечественной войне. Москва: Мосты культуры; Гешарим, 2011. 299 с.
17. Бауман З. Модерність і Голокост /пер. з англ. Диса К. Київ: Дух і Літера, 2022. 344 с.
18. Бердз Дж. Голокост у Рівному: масове вбивство в Сосонках, листопад 1941 р. / пер. з англ. Д.Аладька. - Рівне: Волин. обереги, 2017. 168 с.
19. Винокурова Ф. А. Матеріали науково-практичної конференції «Євреї України: історія і сучасність». Збірник наукових праць // Євреї

Винниці в період нацистської окупації 1941—1944 гг. — Житомир: ЖДУ ім. І. Франка, 2009. С. 401-414.

20. Війна. Як конфлікти формували нас /пер. з англ. Назар Старовойт. — К.: Лабораторія, 2024. — 304 С. +вклейка

21. Гон М. Голокост на Рівненщині (Документи та матеріали). Дніпропетровськ: Центр «Ткума», 2004. 74 с.

22. Гон М. Деперсоніфікація жертв: образ євреїв на шпальтах газети Волинь (1941–1943) // Наукові записки [Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. ІФ Кураса НАН України]. 2006. №31. С. 113-121

23. Гон М. Етнополітичні протиріччя й конфлікти на західноукраїнських землях (1926–1939 рр.) // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. 2006. №18. С. 64-69

24. Гон М. М. Голокост у Західній Волині // Голокост і сучасність. 2002. №5. С. 6-7.

25. Гон М. Особливості міжетнічної взаємодії в контексті політичних процесів на західно-українських землях у міжвоєнний період // Волинські обереги. 2006.

26. Гон М. Українська історична пам'ять: особливості формування в час демократичного транзиту // Панорама політологічних студій. 2012. №8. С. 103-114

27. Гон М. Український націоналізм і євреї (1918–1939) // Україна Модерна. 2010. №4. С. 251-268

28. Гон М., Івчик Н. Жінки в час Голокосту: долі, поведінка та гендерні (не)рівності // ГОЛОКОСТ І СУЧАСНІСТЬ. 2016. №1 (14) С. 219-233

29. Гулай В.В. Міжетнічна комунікація в Західній Україні у роки Другої світової війни. Львів: Львівська політехніка, 2011. 460 с.

30. Данильчук В. До проблем порятунку євреїв Рівненського регіону під час Другої світової війни на роботах у Німеччині та статусі

військовополонених // Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі. 2014. № 1. С. 9-23.

31. Данильчук, В. До проблеми порятунку євреїв рівненського регіону під час Другої світової війни на роботах у Німеччині та в статусі військовополонених // Голокост і сучасність. 2014. №1 (11). С. 9–23

32. Долганов П. Ковель: життя та загибель єврейської громади — Київ // Український центр вивчення історії Голокосту. 2023. С. 101

33. Завальнюк О, Комарніцький О. Нариси з історії Кам'янця-Подільського. Львів: Центр Європи, 2006. 136 с.

34. Качковський О. Про діяльність єврейських релігійних громад в Кам'янці-Подільському у XIX - 20-х роках XX ст. II Міжнаціональні відносини в контексті українського державотворення історія та сучасність. - Кам'янець-Подільський, 2001. -С.125.

35. Коваль М. В. 1941 – 1945 роки. Україна // Український історичний журнал. 1991. № 6. С. 3-23.

36. Ковба Ж. Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки «остаточного розв'язання єврейського питання». Київ: Сфера, 1998. 296 с.

37. Кравчук Д. Радянське підпілля на Рівненщині під час німецько-радянської війни // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». 2015. № 24. С. 78—80

38. Круглов А. Без жалости и сомнения. Днепропетровск: Ткума, 2008. 33 с.

39. Круглов А. Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941–1944 годах. К.: Институт иудаики, 2002. 485 с.

40. Круглов А. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941–1944 гг. Хроника событий. Могилев-Подольський, 1997. 98 с.

41. Круглов О.Й. Знищення фашистами іноземних громадян на окупованій території України (1941-1944 рр.) // Український історичний журнал. 1989. № 5. С. 82-87.
42. Левитас Ф.Л. Шимановский М.М. Бабий Яр. Страницы трагедии. Киев: Слід, 1991. 54 с.
43. Лисенко О. Нестеренко В. Окупаційний режим на Україні у 1941—1943 рр.: адміністративний аспект // Архіви окупації, 2006. — С. 766.
44. Михальчук М. Шрами на тілі міста: місця вбивств євреїв у м. Рівне під час Голокосту // Критика. 2002. №11–12 С. 112-116.
45. Михальчук Р. Голокост і місто: простори вбивства — простори руйнації // Критика. 2020. №11–12. С. 5-9
46. Нестеренко В. Єврейські релігійні громади на Поділлі в 20-30-ті роки ХХ ст. // Міжнаціональні відносини в контексті українського державотворення та сучасність. - Кам'янець-Подільський, 2001. - С. 117.
47. Омельчак Т. Населення Рівного у міжвоєнний період (1921-1939 рр.): етно та соціально-економічна характеристика // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Острог, 2020. Вип. 30. С. 21–28.
48. Орлянський В.С. Голокост єврейського народу окупації в Запорізькому краї (1941-1943 рр.) // Холокост и преступления румынского фашизма на территориях Украины и Молдовы. Київ, 2011. С. 55-57
49. Патриляк І.К. Військова діяльність ОУН(Б) у 1940–1942 роках. Київ, 2004. 598 с.
50. Петров М. Б. Історична топографія Кам'янця-Подільського кінця XVII — XVIII ст. (Історіографія. Джерела). Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2002. 384 с.
51. Петров М. Б., Рибак І. В. Кам'янець-Подільський // Енциклопедія історії України. К. : Наукова думка, 2007. С. 55—64.
52. Поль Д. Фашистська окупація України в 1941–1944 рр. у працях західних учених // Український історичний журнал. 1994. № 5. С. 127-136

53. Попович М.Д. Єврейський геноцид в Україні історія та уроки. // Філософська та соціологічна думка. 1994. № 5—6. С. 160-164.
54. Постольник І., Долганов П., Івчик Н. Голокост і місто: простори вбивства – простори руйнації // Е-журнал урбаністичних студій. 2020. №9 (2). С. 121
55. Самчук У. На білому коні. Вінніпег, 1972. 251 с.
56. Свидетельствуют палачи. Уничтожение евреев на оккупированной территории Беларуси в 1941—1944 гг. / В. И. Адамушко, И. П. Герасимова, В. Д. Селеменев. — Мн.: НАРБ, 2010. — 199 с.
57. Себта Т. Райхскомісаріат Україна // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. Київ: Наукова думка, 2012. Т. 9. — С. 126—128.
58. Смирнов І., Любіцева О., Джибо Ц. ПАМ'ЯТКИ ГОЛОКОСТУ В КАМ'ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ ЯК РЕСУРС ДЛЯ РОЗВИТКУ ТУРИЗМУ // Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2021
59. Холокост в Украине : Рейхскомиссариат "Украина", Губернаторство "Транснистрия": монография / Круглов А., Уманский А., Щупак И. – Днепро: Украинский институт изучения Холокоста "Ткума": ЧП "Лири ЛТД", 2016. – 564 с.
60. Хонигсман Я.С., Найман А.Я. Евреи Украины. Краткий очерк истории. Часть I. Киев: 1992. 156 с. Хонігсман Я.С. Документи катастрофи у Державному архіві Львівської області. Українське єврейство : підготовчі матеріали популярної енциклопедії «Українське єврейство». Київ, 1999. № 4/ Препринти ст. до т. «Україноюдаїка. Українсько-єврейські взаємини». С. 10–18.
61. Хоптяр А. Голокост у Кам'янець-Подільській області: хронологія, механізми, методи винищення єврейського населення (липень 1941–січень 1943 рр.). // Український історичний журнал. 2020. №1.
62. Хоптяр А. Ю. Пам'ятки Голокосту як об'єкти меморіального туризму в Хмельницькій області // Вісник Кам'янець-Подільського

національного університету імені Івана Огієнка. Серія: Економічні науки. 2021. №16. С. 355–361.

63. Черноглазова Р. Трагедия евреев Белоруссии (1941-1944): сборник материалов и документов. Минск, 1997. 156 p.

64. Angrick A. Occupation policy and mass murder. Einsatzgruppe D in the southern Soviet Union 1941 – 1943. Hamburg: Hamburger Edition, 203. 203p.

65. Antsupova T. Post-Conflict Reparation: Ukrainian Restitution Remedies for Property and Restitution Complaints before the European Court of Human Rights // Kyiv-Mohyla Law and Politics Journal. 2016. 0(2). С. 217–226.

66. Arendt H. Eichmann in Jerusalem: a Report on the Banality of Evil. New York, N.Y., U.S.A.: The New Yorker, 1963.

67. Bělín M., Jelínek T., Jurajda Š. Social Networks and Surviving the Holocaust. Institute of Labor Economics, 2022. 58 p.

68. Beorn W. The Holocaust in Eastern Europe. London: Bloomsbury Publishing, 2018. 360 p.

69. Borza P. Activities of Bishop Paul Peter Gojdic in favour of Jews in Slovakia during the Holocaust // Theological Revue of Greek Catholic Theological Faculty. 2022. 3(2). P. 158–165

70. Braham R.L. The Kamenets Podolsk and Délvidék Massacres: Prelude to the Holocaust in Hungary // Yad Vashem Studies. 1973. № 9, Yad Vashem, pp 133–156

71. Braham R.L. The politics of genocide: the Holocaust in Hungary. Detroit: Wayne State University, 2000. 321 p.

72. Braham R.L. The politics of genocide. The Holocaust in Hungary. An abbreviated version of the definitive work on the destruction of Hungarian Jewry. New Your: Columbia University Press, 1981. 321 p.

73. Brat Y. In Volhynia and Polesie in The Jewish Press that Was: Accounts, Evaluations and Memories of Jewish Papers in Pre-Holocaust Europe / trans. Haim Shachter, ed. Arie Bar. Jerusalem, 1980. 242 p.

74. Browning C.R. Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland. New York: HarperCollins Publishers. 1992 (Edited: 1998). 271 p.
75. Burds J. Holocaust in Rovno: The Massacre at Sosenki Forest, November 1941. New York: Northeastern University, 2013. 134 p.
76. Cichopek-Gajraj A. Beyond Violence: Jewish Survivors in Poland and Slovakia, 1944–48. Cambridge: Cambridge University Press, 2014. 297 p.
77. Dawidowicz L.S. The War against the Jews, 1933-1945. New York: Bantam Books, 1986. 1273 p.
78. Dawidowicz, L. S. The Holocaust and the Historians//Boston: Harvard University Press, 1981
79. Dean M. Collaboration in the Holocaust. Crimes of the local police in Belorussia and Ukraine, 1941–44. Liverpool: Liverpool University Press, 2003. 261 p.
80. Dean M. Collaboration in the Holocaust. Crimes of the local police in Belorussia and Ukraine, 1941–44. Liverpool: Liverpool University Press, 2003. 261 p.
81. Diachenko A., Sobkowiak-Tabaka I. Excavations in Kamenets-Podolskiy // Adam Mickiewicz University In Pozna, 2021 P. 88-101
82. Dyck K. Holodomor and Holocaust memory in competition and cooperation // Denial: The Final Stage of Genocide. 2021. C. 29-44.
83. Eisen G., Stark, T. The 1941 Galician Deportation and the Kamenets-Podolsk Massacre: A Prologue to the Hungarian Holocaust // Holocaust and Genocide Studies. 2013. №27(2). P. 207–241.
84. Epstein, B. Jewish-Byelorussian Solidarity in World War II Minsk. Oakland: University of California, 2008. 11-39 pp/
85. Frojimovics K. The Routledge History of the Holocaust. London: Routledge, 2010. P. 536
86. Garliński J. Poland in the Second World War. London: Palgrave Macmillan, 1985. 387 p.

87. Gerlach C. *The Extermination of the European Jews*. Cambridge University Press, 2016.
88. Golebiowski, A. "Abandoned Secrets". *The Question of the Holocaust Narratives in Ukrainian Literature // Poznańskie Studia Slawistyczne*. 2017. №12. C. 93–105
89. Hilberg R. *The Destruction of the European Jews*. Vol. 2 (3 ed.). New Haven: Yale University Press, 2003. 1388 p.
90. Hillgruber A. *Germany And The Two World Wars*. Cambridge: Harvard University Press, 1981. 136 p.
91. Kay A. J. *Empire of Destruction: A History of Nazi Mass Killing*. New Haven: Yale University Press, 2021. 400 p.
92. Klevan A. *Rovnah/Równe*. Jerusalem, 1990. P. 192-200
93. Koryś, P. *Under the Nazi and Soviet Rule: Polish Lands During World War II (1939–1945)*. University of Warsaw, 2018. 255-264 pp
94. Lehnstaedt S. *Aktion Reinhardt – Sources, Research and Commemoration in the last 30 years*. Paris: Témoigner Entre histoire et mémoire, 2021.
95. Levin D., Mel'zer D. *Black book with red pages. The tragedy and heroism of the Belarussian Jews*. Baltimore, 1996. 278 p.
96. Longerich P. *Holocaust: The Nazi Persecution and Murder of the Jews*. Oxford University Press, 2010.
97. Luloff G. *Politicide v. Genocide: An Analysis of the Exclusion of Political Groups from the United Nations Convention // University of Wisconsin*, 2022.
98. Lower W. *The Holocaust in Ukraine // Holocaust and Genocide Studies*. 2014. №1. P. 1-8
99. Paulsson G.S. *Secret City: The Hidden Jews of Warsaw, 1940–1945*. New Haven: Yale University Press, 2002. 328 p.

100. Podolskyi A. Places of Memory for the victims of the Holocaust in Ukraine: the totalitarian legacy and historical and political challenges of today // *Political Studies*. 2021. №1. C. 106–122
101. Portnov A. The Holocaust in the Public Discourse of Post-Soviet Ukraine // *Institute for Jewish Policy Research*. 2017. C. 347-370
102. Romanovsky D. The Soviet Person as a Bystander of the Holocaust: The case of eastern Belorussia. New York: Berghahn Books, 2009.
103. Rosen A., Sarig H., Bernstein Y. Kaminits-Podolsk and its Environs Randolph. Ed Abraham Rosen and others. Bergenfield N.J. : Avotaynu Foundation, 2019. 234 p.
104. Rzeszutek M., Lis-Turlejska M., Zawadzka A., Szumiał S., Krajewska A., Lewandowski M. Long-Term Psychological Consequences of World War II Trauma Among Polish Survivors: A Mixed-Methods Study on the Role of Social Acknowledgment // *Frontiers in Psychology*, 2020. №11(17263).
105. Sadowska J. A City Transfigured: The Structure of the Bialystok Jewish Community after World War II. // *Shofar: An Interdisciplinary Journal of Jewish Studies*. 2023. №41(1). P. 21–47.
106. Schleunes K.. The Twisted Road to Auschwitz. Chicago: University of Illinois Press, 1970. 304p.
107. Smilovitsky L. Anti-Semitism in Partisan Movement of Belorussia // *Yalkut Moreshet (Tel Aviv)*. 1995. №59, 1995. C. 53-62
108. Sniegon T. Vanished History: The Holocaust in Czech and Slovak Historical Culture. New York: Berghahn Books, 2022. 236 p.
109. Spector S. The Holocaust of Volhynian Jews. Jerusalem : Yad Vashem : Federation of Volhynian Jews, 1990. 383 p.
110. Tadeusz Piotrowski. Assistance to Jews. Poland's Holocaust. Jefferson: McFarland & Company, 1997. 118 p.
111. Tec N. The Bielski Partisans. Defiance: The Story of the Largest Armed Rescue of Jews by Jews During WW2. Oxford: Oxford University Press, 1993. 276 p.

112. Thannhäuser A., Szleszkowski Ł., Jurek T. Unidentified human remains discovered within Polish territory: Traces of the difficult history of the twentieth century // *Forensic Science International*, 2021. №1.
113. Tokárová S. Strategies of Surviving the Holocaust and Urban Elites – Interim Report of the Project Implementation. Univerzita Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach. 2020. C. 144-147
114. Trunk I. *Judenrat: The Jewish Councils in Eastern Europe under Nazi Occupation*. Lincoln: University of Nebraska Press, 1996. 663 c.
115. Vladychenko, L. The Restitution of former religious property in Ukraine: current state, problems and solutions // *Ukrainian Religious Studies*. 2013. № 68. C. 209–217.
116. Wylegała A. Managing the difficult past: Ukrainian collective memory and public debates on history // *Nationalities Papers*. 2017. №45(5). C. 780–797
117. Żbikowski A. Polish Jews in the years of the Second World War. Displacements, expulsions and escapes 1939-1959. *Atlas of the lands of Poland*. Warsaw, 2008. 117 p.
118. Zessin-Jurek L., Kelemen K. Refugees Welcome to History and Memory: Polish (and Jewish) World War II Exiles in Hungary // *Hungarian Studies Review*. 2022. №49(1), p. 62–92.
119. Zhurzhenko T. ‘Capital of Despair’: Holodomor Memory and Political Conflicts in Kharkiv after the Orange Revolution // *East European Politics and Societies*. 2011 №25 (3). C. 597–639.

РЕЗЮМЕ

Робота присвячена комплексному дослідженню Голокосту на території Волині та Поділля, зосереджуючись на повсякденному житті єврейського населення в умовах нацистської окупації та їхніх стратегіях виживання. У роботі аналізуються передумови й механізми масових репресій, які вперше були застосовані саме на цих територіях, зокрема практика масових розстрілів, що стала основою для подальших дій геноциду в інших регіонах. Особливу увагу приділено локальним особливостям реалізації політики Голокосту, ролі окупаційної адміністрації та місцевого населення, а також їхньому впливу на перебіг подій. Дослідження містить аналіз історичних джерел, включаючи архівні матеріали, свідчення очевидців, мемуари, та праці сучасних дослідників. Важливим аспектом роботи є вивчення різноманітних стратегій виживання євреїв у складних умовах, таких як втечі, укриття, підпільна діяльність, співпраця з місцевим населенням. Окрему увагу приділено аналізу змін у культурі пам'яті про Голокост у роки незалежності України, зокрема формуванню меморіальних практик, створенню музеїв, пам'ятників, проведенню досліджень та освітніх ініціатив. Розглянуто вплив Голокосту на соціальну свідомість і колективну пам'ять українського суспільства, а також сучасні тенденції в меморіалізації трагедії.

Ключові слова: Голокост, Волинь, Поділля, геноцид, стратегії виживання, нацистська окупація, меморіалізація, колективна пам'ять.

SUMMARY

This work is a comprehensive study of the Holocaust in Volyn and Podillia, focusing on the everyday life of the Jewish population under the Nazi occupation and their survival strategies. The work analyzes the preconditions and mechanisms of mass repression that were first used in these territories, including the practice of mass shootings, which became the basis for further genocidal acts in other regions. Particular attention is given to the local peculiarities of the implementation of the Holocaust policy, the role of the occupation administration and the local population, as well as their influence on the course of events. The study includes an analysis of historical sources, including archival materials, eyewitness accounts, memoirs, and works by contemporary researchers. An important aspect of the work is the study of various strategies of Jewish survival in difficult conditions, such as escape, hiding, underground activities, and cooperation with the local population. Particular attention is paid to the analysis of changes in the culture of Holocaust remembrance during the years of Ukraine's independence, including the formation of memorial practices, the creation of museums and monuments, and the conduct of research and educational initiatives. The author examines the impact of the Holocaust on the social consciousness and collective memory of Ukrainian society, as well as current trends in the memorialization of the tragedy.

Key words: Holocaust, Volyn, Podillia, genocide, survival strategies, Nazi occupation, memorialization, collective memory.

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Харківський національний університет імені В.Н.Каразіна

Факультет історичнийКафедра історії УкраїниРівень вищої освіти (освітньо-кваліфікаційний рівень) магістрСпеціальність історія та археологія - 032

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри

_____ В.В. Калініченко
підпис ініціали, прізвище

“ ____ ” _____ 20__ року

З А В Д А Н Н Я
НА ДИПЛОМНУ РОБОТУ (ПРОЕКТ)Оболоник Данііл Валерійович

(прізвище, ім'я, по батькові студента)

1. **Тема роботи** «Голокост на Волині і Поділлі: повсякденне життя та стратегії виживання»

"The Holocaust in Volyn and Podillia: Everyday Life and Survival Strategies"

(українською та англійською мовами)

керівник роботи к.і.н., доц., Любавський Роман Геннадійович

(прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, вчене звання)

затверджені наказом по університету від “ ____ ” _____ 20__ року № ____

2. Строк подання студентом роботи _____

3. Перелік питань, які потрібно розробити)

- Проаналізувати причини та особливості Голокосту у Східній Європі;
- Виявити особливості Голокосту на території УСРР;
- Дослідити факти масових вбивств;
- Проаналізувати практики повсякденного життя у гетто;
- Дослідити повстання у рівненському гетто;
- Проаналізувати практики меморіалізації Голокосту в сучасній Україні

4. План роботи

№ з/п	Назви етапів роботи
1	Вибір і обґрунтування теми дослідження.
2	Вибір, обґрунтування та використання методів дослідження.
3	Підготовка першого розділу дипломної роботи: «Історіографія проблеми, джерельна база та методологія дослідження»
4	Підготовка другого розділу роботи: «ГОЛОКОСТ У РІВНОМУ ТА КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОМУ»
5	Підготовка третього розділу роботи: «ГОЛОКОСТ У СУСПІЛЬНІЙ СВІДОМОСТІ ТА КОЛЕКТИВНІЙ ПАМ'ЯТІ В УКРАЇНІ»
6	Консультації з науковим керівником.
7	Підготовка вступу і висновків до роботи, оформлення роботи.

5. Дата видачі завдання _____

Студент

 підпис

Д. В. Оболоник
 ініціали, прізвище

Керівник роботи

 підпис

Р. Г. Любавський
 ініціали, прізвище